

Anmeldelser

Andersen, Dan H.: Store Nordiske Krig, bind 1 og 2.

Politikens forlag, 2021, 1.112 sider.

”Store Nordiske Krig” fra 1700 til 1721 betegner et begivenhedsforløb i historien, som ikke er til at komme uden om. Den langvarige krig gjorde en ende på Sveriges rolle som dominerende magt i Østersøområdet, og i stedet fik Rusland status som europæisk stormagt med adgang til Østersøen, fra Viborg i nord til Riga i sydvest. Det var en magtforøgelse, som Rusland aldrig siden har glemt, og som vi mærker så tydeligt endnu i 2022. Danmark-Norge var med i krigen, og den er behandlet i mange ældre danske historiske værker, ikke mindst et gigantisk 10-bindsværk udgivet af Generalstaben i årene 1899-1934. Dan Andersens nye tobindsværk er ikke mindre gigantisk – på 1.112 sider. Det er et væsentligt værk ikke blot i rigsdansk perspektiv, men i særlig grad i et sønderjysk eller slesvigsk perspektiv. Set fra dansk side var krigen nemlig ikke i første række et opgør med arvefjenden Sverige for at genvinde Skånelandene. Danmarks hovedmål var at eliminere truslen fra de gottorpske hertuger ved sydgrænsen. Det lykkedes. Ved krigens slutning kunne kongen indlemme de gottorpske dele af Slesvig i kronen. Det gav ro og fred og muliggjorde velstand i hertugdømmerne i næsten et århundrede derefter.

Værket opruller krigsforløbet i alle detaljer. I 1699 indgik Sachsen-Polen-Danmark-Rusland en alliance mod Sverige. Kong Frederik IV gik ind i krigen i 1700 ved at invadere den svenske lydstat Gottorp og bombardere dens stærke fæstning Tønning. Men Gottorps venner sendte straks en vældig flådestyrke mod København, og svenskekongen Karl XII gik i land ved Humlebæk. Danmark måtte kapitulere og trække sig ud, og de øvrige parter fortsatte herefter krigen alene de næste otte år, mens Gottorp fandt en position som neutral. Først da Karl XII i 1709 led et knusende nederlag ved Poltava i det nuværende Ukraine og søgte tilflugt i det tyrkisk-osmanniske rige, vovede Frederik IV at træde ind i krigen igen. En dansk landgang i Skåne endte i fiasko og evakuering fra Helsingborg, og danske angreb på de svenske besiddelser i Nordtyskland blev heller ingen succes. Nu marcherede den svenske feltmarskal, Magnus Stenbock, mod vest og sejrede stort ved Gadebusch i Mecklenburg og afbrændte derefter det danske Altona. Han opnåede adgang til

den stærke gottorpske fæstning Tønning, og Frederik IV og zar Peter svarede straks ved at indlede en belejring, indtil Stenbock måtte give op i 1714. Det blev første skridt på vejen til senere dansk erhvervelse af hele det slesvigske Gottorp. Da Karl XII vendte hjem fra Tyrkiet i 1714, fulgte danske angreb på svensk Pommern, og Karl XII forsøgte at invadere Norge. Den dræbende kugle mod ham ved fæstningen Frederiksten den 30. november 1718 blev enden på opgøret. Der blev straks indledt fredsforhandlinger, og ved freden i 1720 kunne Danmark med garanti fra England-Frankrig indkassere den gottorpske del af Slesvig som sin hovedgevinst fra krigen.

Forfatteren får det hele med inklusiv alle mellemregninger. Vi læser om slag med mange detaljer, om vederstyggelige oprydninger efter blodige kampe, om uendelige og komplicerede diplomatiske forhandlinger. Fyrster, hærførere og statsmænd og deres elskerinder ikklædes kød og blod og optræder ved forhandlinger og på slagmarken og ved utallige spisninger og overdådige drukorgier med "fri bar". I den anden side af billedet får vi soldaterlivets barske virkelighed med sygdomme, brutal nedslagtning af mennesker og dyr og barbariske straffe. Forfatteren kan virkelig fortælle en historie, og overalt bygger han på omhyggelige studier af litteratur og arkiver med gode kildehenvisninger. Fyrsterne Frederik IV, zar Peter, August den Stærke, Karl XII, feltmarskal Magnus Stenbock og hans kolleger portrætteres indgående, og forfatteren går ikke så sjældent ud af tangenten. Der er givet plads til mange gode historier uden for hovedvejen. Zar Peters besøg i Slesvig og ophold i København er godt stof. Frederik IV's månedlange rejse til Venedig i mellemkrigsårene får ikke for lidt. Alt er velfortalt med utallige kulturhistoriske detaljer, og det er ganske vist interessant, men anmelderen undrer sig alligevel over, at Politikens Forlag har accepteret, at værket kom til at svulme så meget.

Dets målgruppe er ikke den travle, som vil have et hurtigt overblik, men læseren med en dyb lænestol og god tid. For ham er der beredt en vidtspændt historie, som er velstruktureret, hvis han evner at bevare overblikket, og der er personregistre til hjælp. Der ligger mange års arbejde bag, og det er svært at sætte en kritisk pegefinger på omme punkter. Skulle det være, kunne man ønske, at der var givet en lige så bred præsentation af den gottorpske regerings ledende mand, Georg Otto Heinrich von Görtz, som af mange af hans med- og modspillere. Görtz spillede en vigtig rolle for udformningen af den gottorpske politik og var fra 1716 Karl XII's ledende minister i udenrigs- og inden-

rigspolitikken. Alligevel står han temmelig svagt beskrevet, og et klart indtryk af hans virksomhed internt i Gottorp og i Sverige får man ikke. Tilsvarende får vi en detaljeret beskrivelse af de danske konvojer til beskyttelse af danske handelsskibe mod svenske angreb (bind 2, s. 72-84), men der fortælles ikke om de gottorpske skibe, som samtidig med, at danske skibe var offer for de svenske kapere, oplevede gyldne tider beskyttet af Gottorps neutralitet.

Men det er småting. Storværket er i høj grad læseværdigt og solidt, og det dokumenterer klart, at erhvervelsen af det gottorpske Slesvig var hovedsagen for Danmark i Store Nordiske Krig. På det punkt var lykken med kong Frederik IV.

Lars N. Henningsen

Augustin, Hermann; Weitling, Günter: "Kirche muss Kirche bleiben!"
Matthiesen Verlag, 2021, 160 sider.

"National og nationalsocialistisk indflydelse på det tyske mindretals kirkeliv i Nordslesvig" lyder bogens undertitel, og den har en tilføjelse, som giver bogens konklusion: "Efter en ny begyndelse er det danske flertal og det tyske mindretal på vej sammen i grænselandet Nordslesvigs kirkelige arbejde".

Bogen tager fat på varme spørgsmål. Forfatteren Hermann Augustin, født 1932, er tysk teolog og virkede 1963-72 i Nordschleswigsche Gemeinde, de tyske frimenigheders Felsted pastorat, derefter i den tyske landskirke i Holsten-Lübeck. I 2015-17 deltog han i seminarer i Breklum om kursændringen i den tyske kirke efter 1945. Det gav inspiration til at studere udviklingen mellem dansk og tysk kirke i Sønderjylland, vejledt af tidligere kritiske undersøgelser af tysk kirkeliv i Sønderjylland af den erfarne kirkehistoriker Günter Weitling, især i bogen *Deutsches Kirchenleben in Nordschleswig seit der Volksabstimmung 1920* (2007). Resultatet er nu udgivet i denne bog med støtte af Nordschleswigsche Gemeinde. Især skildres opdelingen af tysk kirkeliv i Sønderjylland efter 1920 på henholdsvis folkekirkens tyske sognepræster i købstæderne og Nordschleswigsche Gemeindes frimenigheder på landet. Entydigt præsenteres, hvordan NS-ideologien trængte igennem fra 1930'erne og prægede Nordschleswigsche Gemeinde. Det kulminerede i 1943, da der blev søgt oprettet et centralt Kirchenamt styret af NS-partiet. Der er klare ord om Johannes Schmidt-Wodders position, og det dokumenteres, hvordan de nationalsocialistiske ideer gennemsyrede den tyske

kirkestruktur i Sønderjylland. Den danske folkekirkes tyske præster i købstæderne markerede en anden variant af tysk kirke. De oplæste biskop Fuglsang-Damgaards hyrdebrev om jøderne 1943, mens frimenighedens præster tav. Følgen blev et iskoldt klima mellem dansk og tysk kirke på begge sider af grænsen. Efter 1945 blev de tyske frimenighedspræster derfor udvist og præstegårdene beslaglagt. Kun folkekirkens tyske købstadspræster kunne fortsætte.

Fra 1947 begyndte en vanskelig genopbygning. Kunne Nordschleswigsche Gemeinde fortsat benytte folk, som havde været i aktivitet før 1945? Sydfra stillede den tyske biskop Reinhold Wester kravet "Kirche muss Kirche bleiben!" – diktaturårenes tyske alliance mellem "folk" og kirke måtte ophøre. I 1962 havde Nordschleswigsche Gemeinde igen syv præster. Langsomt blev klimaet forbedret mellem de tyske frimenigheder og de tyske folkekirkepræster og også i forhold til de danske præster. Roen kom også til Sydslesvig, hvor biskop Westers krav "Kirche muss Kirche bleiben!" i de første år efter 1945 havde skabt modsætninger til de danske menigheder. Hen over grænsen opstod der dansk-tyske kirkekontakter, som ikke fandtes før.

Bogen er ikke et forskningsarbejde. Den trækker lange linjer, og der er fejl og uklarheder. Det hjælper, at der er et supplerende og delvis korrigerende afsnit af Günter Weitling. Her er vi mere på forskerniveau.

Bogen slutter med fotos om livet i de tyske frimenigheder i årene 1963-73. De gør ikke et flot væsen af sig, men giver alligevel indblik i et arbejde, som ellers ikke har efterladt sig tydelige spor. Alt i alt en interessant bog trods mangler – ikke mindst fordi den atter en gang dokumenterer de seneste års ændringer i grænselandet. I dag vedkender Nordschleswigsche Gemeinde sig en ubehagelig historie og går foran i fredsarbejdet.

Lars N. Henningsen

Danker, Uwe (red.): Geteilte Verstrickung. Elitekontinuitäten in Schleswig-Holstein.

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2021, 1. 174 sider.

For godt en generation siden var det om ikke tabu så i det mindste kildent at spørge til, hvem og hvor embedsmændene, generalerne og dommerne i den tidlige Forbundsrepublik havde tjent tidligere i deres karriere. DDR, Sovjetunionen og Venstrefløjen i Vesteuropa havde let spil ved at udstille Adenauer-tidens funktionselite som en broget flok

af gamle fascister. Tiderne skifter imidlertid, og i dag er det god samfundsmæssig tone, at tyske myndigheder lader deres efterkrigstidshistorie undersøge af historikere. Studiet af Udenrigsministeriet, *Das Amt und Die Vergangenheit*, fra 2010 satte en standard, og Justitsministerium, Kanslerministerium, Efterretningstjenesterne, med flere fulgte trop.

Også Danmarks naboer i Slesvig-Holsten besluttede sig fra 2014 til 2016 for at kigge den brune fortid efter i sømmene. Det førte i 2017 til et omfattende studie af 342 medlemmer af Landdagen i Kiel. I kølvandet følger nu "den farlige to'er", en undersøgelse af dele af embedsmandskorpset og kommunalpolitikken i Tysklands nordligste delstat. Slesvig-Holsten var allerede tidligt kendt som "en brun rede" (s. 14), så der er ikke overraskende en hel del at tage fat på. Til trods for, at der er flydt meget vand i åen siden, og emnet burde være modent for åben diskussion, er det tydeligt, at historikere stadig skal passe frygteligt på, når de sætter kritisk lys på de gamle nazister. Hovedudgiveren, Uwe Danker, går således både med livrem og seler, når han "behjertet beder alle læserinder og læsere at omgås vore resultater og udsagn påpasseligt, og i særdeleshed ikke konkludere forsimplet eller skarpt, eller at opstille lignende [skarpe] påstande" (s. 17). Forfatterens bøn antyder, at han og hans kolleger dårligt tør slippe deres resultater løs til fri afbenyttelse.

Samme nervøsitet for, hvad offentligheden dog kan finde på at gøre ved forskningsresultaterne, er tydeligt ved valget af publikationsformat. Det er meget ordentligt, blottet for billeder, dog rigeligt forsynet med statistik, der allerede prydede forgængerstudiet. Værket er periodvis også meget langt og taler med sine næsten tolvhundrede tætpakkede sider næppe til andre end en snæver kreds af særligt interesserede. Den alment interesserede offentlighed må derfor ønske, at der følger flere tilgængelige spinoff-projekter. Eftersom projektet hovedsageligt er gennemført af et yngre forskningsteam ved det forskningscenter ved Europa-Universitetet i Flensborg, som hedder *Forschungsstelle für Regionale Zeitgeschichte und Public History* (FRZPH) og altså har historiefremstilling på fanerne, burde læsevenlige bøger og artikler allerede være i pipelinen.

Fundamentet for undersøgelsen var den metode til gruppebiografi, der allerede blev udviklet til Landdagsundersøgelsen. 482 biografier fra højere embedsmænd og dommere fra socialministeriet og justitsministeriet, bosættelseseksperter, politiofficerer samt kommunalpolitikere fra Ditmarsken og Flensborg, alle født før 1928 og aktive i 1950'erne og 1960'erne, er sammenfattet i en database. Den leverer råmaterialet til en

omfattende kvantitativ undersøgelse. Den viser ikke overraskende, at tilstedeværelsen af tidligere nazister i embedsmandskorpset var massiv: I justitsministeriet var det 80,2 %, socialministeriet 63,9 % og politiet 58,3 %, mens andelen af tidligere forfulgte personer nærmest var symbolsk med henholdsvis 4,4 %, 7,5 % og 4,2 % (s. 95). Den såkaldte afnazifiseringsproces i Slesvig-Holsten var i bedste fald rent teater. Her skulle 406.317 personer inddeles i fem kategorier: I. Hovedskyldige, II. Skyldige, III. (Mindre) belastede, IV. Medløbere, V. Ubelastede. Hvor absurd denne proces forløb i delstaten, kan ses deraf at: "Ingen, som i helt ingen, ikke engang eksempelvis den tidligere NSDAP Gauleiter og Oberpræsident Hinrich Lohse, faldt i kategori I eller II" (s. 107). Foruden Lohses kedelige meritter i Slesvig-Holsten havde han også været Rigskommissær for "Ostland", altså Baltikum og Belarus, så der burde ellers have været nok at grave frem.

Selvom det måske ikke er så læsevenligt, er undersøgelsens statistik bestemt værd at studere nærmere. Her skal blot eksemplarisk nævnes enkelte data. Således havde godt hver tredje højere embedsmand på justitsministeriets område allerede i Weimar været antidemokratisk højreorienteret, mens det i Flensborgs lokalpolitik "kun" var hver tiende, der havde rødder i antidemokratiske højrebevægelser.

Et særligt problemområde var politiet, hvor hver anden ledende medarbejder i efterkrigstiden var tidligere SS-mand. Om en politimand forlød: "Hvis jeg skal være helt ærlig, så var Sonderkommandoen kun indsat i Rusland for at udrydde jøder. Vi havde dårligt andre opgaver" (s. 250). Blandt de 120 politifolk, som undersøgelsen opfatter har det været muligt at sætte 46 i forbindelse med såkaldte "nationalsocialistiske voldsforbrydelser" (s. 258).

Hvordan kontinuiteten så ud på individniveau, fremgår af værkets utallige levnedssummeer. Et eksempel var Polizeirat Erwin Japp, der i årtier efter krigen arbejdede i Kiel og Slesvig. Han var oprindeligt startet i politiet i Hamborg 1931 og var under krigen blandt andet adjudant for Ordnungspolizei på Krim, kommandør for gendarmeriet i Kattowitz, chef for politiet i Grækenland og 2. Politiregiment i Kroatien (s. 262). Efter krigen fik han stemplet Kategori IV "mindre belastet" og kunne derefter genstarte karrieren efter endt krigsfangenskab. Selvom de kortfattede biografiske data ofte ikke kunne efterprøves i dybden, så sidder læsere, der kender de værste og mest forbryderiske indsatsområder i det tysk-besatte Europa, tilbage med en fornemmelse af uhygge. Medlemmer af dybt kompromitterede politi-, sær- og mordkomman-

doer kommer tilbage som ledende "ordenshåndhævere" med stempellerne "mindre belastet" eller endog "ikke belastet".

Blandt værket's kommunalpolitiske studier fra Ditmarsken og Flensborg fremstår sidste særligt interessant. Mens såkaldt "eksponerede nationalsocialister" i Ditmarsken fandt vej til lokalpolitikken, var dette ikke tilfældet i grænsebyen. Her gjorde de grupper, som forskerne bag værket kalder "ekskluderede og oppositionelle" og "tilpassede ambivalente", sig gældende. Det skyldes ikke mindst de dansksindedes parti SSW og det uafhængige regionale Socialdemokratiske parti, der blev udstødt af det tyske moderparti, fordi flensborgerne plæderede for en grænseændring.

Efter en gennemgang af hovedtendenserne i den kvantitative undersøgelse skifter værket karakter og minder mestendels om en antologi. I denne anden halvdel kommer både de unge medlemmer samt inviterede senior- og emeritusforskere til orde. Med projektets database som fællesnævner dykker disse artikler dybere ned i de nævnte hovedgrupper. I denne sammenhæng bør særligt Sebastian Lotto-Kusche og Leah Zeidlers artikel om Flensborg samt Ann-Kathrin Hoffmann, Marlen Charlotte Lommer, Marie-Theres Marx, Melanie Oertel og Leah Zeidlers artikel om undersøgte kvinder fremhæves. I sidstnævnte sætter forfatterne kritisk lys på det, de kaldte "en af det mest hårdnakkede myter", nemlig "et helt køns uskyld" (s. 822).

Undersøgelsen rejser naturligvis spørgsmålet, hvorvidt de mange NS-belastede dannede netværker, der påvirkede den unge forbundsrepublik. Det besvares ret overbevisende, at formelle netværker ikke var nødvendige, for "når de biografiske erfaringsmønstre var så overensstemmende som i de undersøgte eliter, så kan vi gå ud fra en fælles forståelse som en selvfølgelighed, også uden bevidste netværker" (s. 959).

Gruppen ved centeret FRZPH har med studiet forelagt et vigtigt stykke grundforskning, der vil blive brugt som opslagsværk og referencepunkt for yderligere forskning. Vi er derfor et skridt tættere på at kunne sætte samtidshistorien fri, også til en bredere offentlighed.

Thomas Wegener Friis

Danker, Uwe; Schliesky, Utz (red.): Die Landesgründung Schleswig-Holsteins im Jahr 1946. Verfassungsrechtliche und historische Aspekte eines demokratischen Experiments.

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2021, 152 sider.

I 2021 fyldte Slesvig-Holsten 75 år – som tysk delstat. Denne bog dokumenterer udbyttet af en konference afholdt den 23. august i Kiel og er suppleret med en række relevante fotografier, hovedsagelig fra 1945 og 1946. Titlen, Slesvig-Holsten – et demokratisk eksperiment, undrer lidt. Det er taget fra Utz Schlieskys bidrag "Verfassungsgebung als Weg zur Demokratie?", mere herom senere. Uwe Danker er tidligere direktør for *Institut für schleswig-holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte* og kendt for sine excellente studier om, hvordan nazistiske netværk hjalp mange tidligere nazister med at få fodfæste igen efter 2. verdenskrig. Hans bidrag kan i det væsentlige sammenfattes således: Mens briterne forsøgte at rense forvaltningen og staten for nazistiske embedsmænd, blev dette rullet tilbage efter regeringsskiftet i 1950. Forbundsrepublikken vedtog en lov, der sikrede alle tjenestemænd, der havde mistet deres stilling under og efter krigen, fuld løn og pension – hvilket medførte planmæssig genansættelse, således at den nazistiske funktionselite genvandt sin tidligere stilling i den vesttyske forvaltning og politi. Dankers vurdering er blevet mere nøgtern end tidligere, fordi disse tjenestemænd faktisk stillede sig i demokratiets tjeneste og var med til at opbygge det vesttyske demokrati.

Andreas von Arnaulds bidrag, "Der völkerrechtliche Rahmen der Landesgründung", diskuterer bredt den folkeretlige situation efter Tysklands kapitulation i maj 1945. Kun til sidst beskriver han kursorisk Slesvig-Holsten og de sydslesvigske bestræbelser på en grænseflytning. Hovedparten behandler spørgsmålet om, hvorvidt Tyskland fortsatte med at eksistere som folkeretsligt subjekt, og hvad det indebar for de allieredes "grundlæggende forandring af den tyske stats- og samfundsorden, der som projekt var helt uden historisk fortilfælde". Denne dramatisering undrer lidt, fordi man jo lige så godt kan tolke demokratiseringsprocessen, i hvert fald i de vestallieredes besættelseszoner, som en tilbagevenden til en demokratisk, føderal struktur, som den Tyskland havde kendt under Weimarrepublikken og stræbt mod i 1848, og som også var de demokratiske partiers mål under Kejserriget.

Utz Schlieskys bidrag, "Verfassungsgebung als Weg zur Demokratie? Verfassungspolitik in der schleswig-holsteinischen "Stunde Null"",

starter faktisk ikke i Stunde Null, hvormed der menes 8. Maj 1945, men i 1460. Stunde Null er jo i forvejen et meget problematisk begreb, der insinuerer en tysk nystart. Det var jo ikke det, der skete, og det har de to forrige bidragsydere allerede gjort opmærksom på. Lige så lidt var den foreløbige slesvig-holstenske forfatning af 1946 en nystart. Den byggede på administrative beslutninger om at opbygge en delstatsforvaltning (24. oktober og 1. december 1945) og udnævnelsen af en landdag i februar 1946, baseret på Weimarrepublikkens sidste valgresultater i provinsen Slesvig-Holsten. Schliesky dramatiserer ligeledes ved at citere Alexander Scharffs diktum af Slesvig-Holstens unikke historie, der "adskiller sig fra samtlige øvrige tyske delstater" og ved at bruge eksperiment-begrebet, der har ledt en befolkning "fra et diktatorisk præg, militært besejret og på mange måder eksistentielt udslettet, sultende folk, der forholdt sig skeptisk til politikere og system", til - gennem en stringent forfatningspolitik - et "folk i en demokratisk retsstat". Forfatningen blev ikke dikteret, men udarbejdet af slesvig-holstenske personligheder som delstatens første Oberpræsident Theodor Steltzer.

Fjerde bidrag er skrevet af Michael Ruck, tidligere professor i statskundskab ved universitetet i Flensburg. Han har tidligere gjort sig bemærket med en kritisk tilgang til delstaten Slesvig-Holsten ved at beskrive de alternativer, især tyske politikere i efterkrigstiden drøftede om den tyske nyordning, især føderaliseringen. Den vesttyske del af Preußen blev som bekendt delt i tre delstater: Nordrhein-Westfalen, Niedersachsen og Schleswig-Holstein, plus at Hamburg og Bremen fik fristadsstatus (igen). Der var langt fra konsensus. Især slesvig-holstenske politikere klagede over den nye delstats manglende levedygtighed, fordi der ikke var væsentlig industri og storbyer, ligesom den var overbelagt med flygtninge og fordrevne fra de tidligere tyske østprovinser. Den dag i dag er de fleste eksperter inden for regionaløkonomi og regionaludvikling enige om, at småstatsstrukturen i Nordtyskland svækker regionen i forhold til de tre stærke sydtyske delstater Bayern, Baden-Württemberg (hvor tre små delstater blev lagt sammen i 1952) og Hessen. Norddelstatsspøgelset dukker også op med jævne mellemrum, men indtil videre uden, at det er kommet til alvorlige politiske drøftelser om en sammenlægning af de fire nordtyske delstater eller Hamborg-Slesvig-Holsten. Bogen bliver afrundet med en illustrationsrække fra efterkrigstiden, kommenteret af Eva Beute og Sebastian Lotto-Kusche.

Udgivelsen bærer præg af at være et conferencebind og videnskabelig grundighed, selvom de enkelte kapitler ikke bidrager med reel

ny viden. Jubilæumsaspektet har medført en tendens til at fremhæve det unikke ved Slesvig-Holstens efterkrigshistorie, som ved nærmere øjekast vel ikke var så unik endda. Lignede problemstillinger fandtes i hele efterkrigstidens Tyskland.

Martin Klatt

Etting, Vivian: Margrete 1. En regent & hendes samtid.
Gyldendal, 2021, 368 sider.

Margrethe I (1353-1412) hører ubetinget til blandt de mest kendte skikkelser i Danmarks og Nordens middelalderhistorie. Hun fascinerede allerede sin samtid i kraft af sin klogskab og realpolitik samt ved at samle de nordiske riger i Kalmarunionen. Det kan ikke undre, at den store dronning har været genstand for vedvarende interesse og nutildags oplever en renæssance. Forfatteren til den foreliggende bog har beskæftiget sig med dronning Margrethe og hendes samtid gennem en menneskealder og offentliggjorde i 1986 en velskrevet biografi om hende. Bogen foreligger nu i en fjerde stærkt udvidet udgave med inddragelse ikke blot af skriftlige kilder til Margrethes historie, men tillige af meget arkæologisk materiale. Dette må hilses velkommen, eftersom mange studier hovedsagelig har betonet de politiske aspekter af dronningens virke.

Den foreliggende nyudgave er opdelt i 26 kapitler, som behandler de væsentligste sider af Margrethe I's virke samt en række centrale aspekter af hendes samtids sociale, politiske, økonomiske og kirkelige virkelighed. Det er her ikke muligt at gå nærmere ind på alle de behandlede emner, generelt kombinerer bogen den brede kronologisk-tematiske fremstillingsform med mere dybtgående undersøgelser.

Bogen tager udgangspunkt i Valdemar Atterdags kongetid, hvor kampen om Skåne, erobringen af Gotland 1361, de to krige med hansestæderne samt freden i Stralsund 1370 udgjorde hovedproblemerne. Gerne havde anmelderen set Stralsundfreden anskuet som et kompromis og ikke som hidtil et decideret dansk nederlag til de forenede hansestæder. Margrethe ægtede 1363 kong Håkon af Norge, søn af den svenske konge Magnus Eriksson (Folkunga). Et bevaret brev fra den unge dronning fra 1370 vidner om den økonomisk vanskelige situation ved tiden for sønnen Olufs fødsel. Efter Valdemar Atterdags død i 1375 tog magtkampen om Danmarks krone fart mellem Margrethe og Oluf på den ene side og Mecklenburgerne (Margrethes ældre søster var gift med hertugen af Mecklenburg) på den anden. Historien er velkendt, Margrethe vandt bi-

sperne og stormændene på sin side (Margrethes "kup"), og Oluf blev efterfølgende valgt til konge mod udstedelse af en håndfæstning.

Det stænderdelte danske samfund er skildret tilligemed lensmændene og de store centrale borganlæg, byernes voksende betydning, de vigtigste rigsembeder samt de omgivende magter, herunder den Tydske Orden. Kampen om Skåne og kaperkrigen mod hansestæderne er behandlet udførligt, tilligemed sildefangsten ved Skanør og Falsterbo med fremhævelse af Motbogens handelsregulerende bestemmelser.

Margrethe I fortsatte sin faders politik om at sikre kronens interesser i Slesvig, men måtte anerkende de holstenske grevers magtposition. På Danehoffet 1386 i Nyborg forlenede Margrethe og Oluf den nyligt afdøde grev Henriks søn Gerhard med hertugdømmet og forsonedes samtidig med grev Claus. De tilstedeværendes vidnesbyrd var tilstrækkeligt for at gøre forleningen gyldig; savnet af forleningsbreve var ikke nødvendigvis tilsligtet fra dronningens side (E. Albrechtsen).

Kampen om Sverige dominerede disse års politik. Kong Oluf døde uventet i 1387, hvilket førte til Margrethes anerkendelse som "fuldmægtig frue og husbond og til hele danmark's formynder i alle henseender..." og efterfølgende antagelse af Erik af Pommern som kommende regent. Med Dalaborg-aftalen og den efterfølgende sejr over kong Albrekts styrker 1389 var Sverige i realiteten vundet, og dette befastedes med freden i Lindholm 1395. Slutpunktet blev dannelsen af Kalmarunionen i 1397 og kroningen af Erik af Pommern som konge over de tre nordiske riger. Etting diskuterer velgørende centrale forskningssynspunkter på Unionsbrevet, men går ikke ind på, at dokumentets ufuldstændighed kunne være begrundet i, at det var ment som optegnelser fra det første unionelle rigsrådsmøde med repræsentanter fra de tre riger.

De følgende kapitler behandler striden om Gotland, som først fandt sin afslutning i 1407, den endelige udlevering af Stockholm samt historien om den falske Oluf. Erik af Pommerns bryllup med Philippa af England er behandlet indgående, herunder den unge dronnings brudeudstyr.

Situationen i Slesvig-Holsten efter 1386 er fremstillet i kapitel 20. Efter grev Gerhards død i 1404 styrkede Margrethe ved målrettede godskøb og tilpantninger sin magtposition. Åben krig blev en realitet efterfulgt af fredsforhandlinger og udsigten til at overtage hele Slesvig, men netop i denne uafklarede situation døde dronningen natten til den 28. oktober 1412 på et skib i Flensborg havn. Hun blev gravlagt i Sorø klosterkirke men snart overført til Roskilde domkirke, som 1413 blev

ophøjet til kongelig gravkirke.

Mellem afsnittene om de storpolitiske hændelser følger behandlinger af centrale temaer såsom Margrethe I som lovgiver, stat og kirke (Birgittinerordenen samt Margrethes kirkepolitik), dronningens gaver og donationer til gejstlige stiftelser, Biskop Peder Jensen Lodehats karriere samt økonomi, godspolitik (inkl. møntvæsen, godsinddragelser) og livet på landet og i byen. Krongodset fordobledes i den sidste halvdel af det 14. århundrede og styrkede kongemagtens økonomiske position. Det havde været ønskværdigt med en almen diskussion af den senmiddelalderlige landbrugskrise, og hvordan samfundets stændergrupperinger imødegik denne.

Bogens sidste kapitler er viet en større behandling af det middelalderlige verdensbillede (inkl. undervisning og skolevæsen), litteratur, kunst og musik samt dronning Margrethes omdømme og eftermæle. Måske rækkefølgen af de enkelte kapitler med fordel kunne have været koncentreret om politiske, sociale, økonomiske og kirkelige hovedafsnit. Bogen fremstår traditionel i formen i Kristian Erslevs ånd. Forskning af blandt andet Anders Bøgh og Eldbjørg Haug kunne have fortjent at blive mere indgående behandlet. Fremstillingen af dronning Margrethe I's virke og hendes samtid er som helhed velskrevet og henvender sig til et bredt historisk interesseret publikum. Noteapparatet samt litteraturlisten er i forhold til de tidligere udgaver opdateret. En række velvalgte illustrationer bidrager til at belyse dansk kulturarv fra den middelalderlige epoke.

Jens E. Olesen

Frederiksen, John (red.): Vadehavet – grænseløs kultur- og naturarv. Gyldendal, 2022, 476 sider.

Fra Den Helder i Holland til Blåvandshuk nord for Esbjerg spreder et underfundigt natur- og kulturmiljø sig, der dagligt omkalfatres. Vi heldige, der er opvokset tæt ved den jyske sydvestkyst, skænkede sjældent disse flade, frodige digebeklædte strækninger mange tanker. Dette ændredes i 2014, da et mangeårigt oplysningsarbejde bar frugt, og den 500 km lange kystlinje blev udpeget som UNESCO Verdensarv. Bogen, der er redigeret af John Frederiksen, kan ved første øjekast betragtes som en sejrsrunde over bedriften, der satte Vadehavet i kategori med iranske Persepolis, pyramiderne og Great Barrier Reef. Men hvor de sidstnævnte står som klare eksempler på verdensarv, er det som om Vadehavet er lidt mere anonymt, ja, man fristes til at kalde det verdens-

arv på vestjysk. Derfor er bogen ikke blot en sejrstrunde, men ligeledes et lødigt – om end til tider lidt for ambitiøst – oplysningsprojekt og en smukt illustreret kærlighedserklæring til det 13.500 km² store areal, der, på tværs af tre nationers grænser, udgør Vadehavet.

Bogen er en antologi med både kultur- og naturhistoriske bidrag, hvilket på fornem vis spejler essensen af Vadehavets særegenhed. For nok er området kendetegnet ved, at tidevandet ved flod og ebbe henholdsvis dækker og tørlægger området, men lige så fascinerende er det måske, at mennesket på trods af naturens kræfter har forsøgt at leve i med- og særdeleshed modgang med Vadehavet. For at indkapsle denne mangfoldighed, der udfordrer geografi, kronologi og faggrænser, er bogen inddelt i fire tematiske sektioner, som alle knytter sig til et af fire nøglebegreber: *Opdagelsen*, *Udfordringen*, *Bevægelsen*, og *Udsigten*.

Første afsnit, *Opdagelsen*, handler om – ja – opdagelsen af Vadehavet i seks forskellige kapitler. Charlotte Jensen kaster indledningsvist lys over turismens historie med de underskønne feriekolonier, der i løbet af 1800-tallet blev så populære, at de husede konger. Lucas Haberkorn fremhæver dernæst hele paletten af kunstneriske fortolkninger af kystlivet fra David Jacobsens virkelighedstro hverdagsskildringer til Jan Atlinks ekspressionisme. Johannes Nørregaard Frandsen fortsætter og tilføjer litteraturens bearbejdning af livet ved kysten, hvor blandt andet Goethe, H.C. Andersen og Blichers indtryk behandles. Med afsæt i ringmærkning af trækfuglene fokuserer Karsten Laursen og Jesper Bartholdy på opdagelsen og den naturhistoriske kategorisering af Vadehavet. Jensen overtager igen faklen og tegner konturerne af et begyndende arbejdsfællesskab omkring Vadehavets fredning fra midten af 1900-tallet. Slutteligt fremhæver Michael Nis Lauenborg udfordringerne med at få skitseret et kulturelt aspekt i arbejdet med at gøre Vadehavet til verdensarv.

Den næste sektion, *Udfordringen*, handler om udfordringerne ved at leve ved Vadehavet igennem fire forskellige kapitler. Laursen og Bartholdy opremser de naturhistoriske forudsætninger med Vadehavets svangerskab i Istiden og dets livsformer. Annet Nieuwhof beskriver, hvordan jern- og bronzealderens folk befolkede marsken og værfterne. Meindert Schroor og John Frederiksen redegør efterfølgende for det altafgørende digebyggeri; arbejdet med at holde stormfloderne i ave. Thomas Steensen afslutter sektionen med at undersøge de nordfrisiske halliger.

Tredje sektion, *Bevægelsen*, består af fem kapitler og handler grundlæggende om den mobilitet, som Vadehavet har affødt. Bahne Bahn-

sen og Robert Kleih kortlægger den særegne frisiske historie og kultur. Morten Søvsø fremhæver Ribe som et handels- og søfartscentrum. Med afsæt i Mærsk-slægtens ophav understreger Mikkel Leth Jespersen søfartsårene, der unægtelig præger befolkningen langs kystlinjen. Jensen og Laursen afslutter med to kapitler, der undersøger turismen og fuglenes bevægelse til og fra området – og bevægelsernes betydning.

Sidste sektion, *Udsigten*, kigger både frem og tilbage i fire kapitler. Bartholdy og Laursen spørger, hvad klimaforandringerne mon vil betyde for Vadehavet. Laursen påviser dernæst, hvordan forskellige (invasive) arter er kommet og gået – og spørger, hvorvidt mennesket er en af disse. Jensen forslår dernæst en symbiose mellem menneske og hav og afrunder et ekstra kapitel med en refleksion over mennesket, deres diger og stormfloderne. I et "Efterspil" påpeger Lauritz B. Holm-Nielsen med Vadehavet som eksempel vigtigheden af, at mennesket lærer at leve med naturen.

Antologien vil – som det fremgår af ovenstående opremsning – meget. Måske lidt for meget. Flere af kapitlerne berører fælles emner og ender i abstrakte gentagelser. Særligt de, der omhandler turisme og fælles politikudvikling på tværs af grænserne. Her kunne en mere stringent redigering mellem sektionerne have hjulpet. Hver for sig står kapitlerne dog stærkt. Fagligt kommer de i dybden uden at tabe bredden, og sprogligt er de fornøjelige og oplysende at læse. Til trods for at helheden til tider halter, står bogen som en monumental og flot indføring i en regional fortælling om en kystlinje i verdensklasse.

Kasper Rathjen

Henningsen, Lars N: Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-2021. Glimt fra forhistorie til nutid.

Dansk Kirke i Sydslesvig og Historisk Samfund for Sønderjylland, 2021, 160 sider.

"I dag har den danske kirke vinden i ryggen. Atmosfæren i grænselandet er grundlæggende ændret. Klimaet om den danske menighed er i jubilæumsåret 1996 bedre end ved nogen anden mærkedag gennem de sidste 75 år". Sådan slutter Lars Henningsen sin nu første jubilæumsbog *Kirke og folk i grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996*. Hvordan er det så gået i de 25 år, før 100-året faktisk blev fejret, ikke mindst med den udgivelse, som her anmeldes?

Før Lars Henningsen besvarer det spørgsmål, kaster han i bogens første del glimt over Sydslesvigs kirkehistorie, som blev udførligt behandlet

i den første jubilæumsbog. Udviklingen er sammenfattet i "fra mod hinanden til med hinanden". Modsætningerne mellem dansk og tysk i det 19. årh. bragte dansk kirkeliv omkring Helligåndskirken i Flensborg ind i den nationalpolitiske kamp. Både før, imellem og efter de Slesvigske Krige forblev det et spændingsfelt, som var umuligt at undslippe. Det var også meget tydeligt den 13. maj 1921 ved dannelsen af Den danske Menighed i Flensborg. Man forlod Helligåndskirken, men de danske gudstjenester kunne 1927 vende tilbage. Fra 1932 blev "og Omegn" føjet til navnet. Der var tre danske præster i Sydslesvig. Sådan nåede man ret ubemærket igennem nazi- og krigsår, indtil "det store spring fremad" kom i 1945-46. Den danske bevægelse havde eksplosiv tilslutning i en politisk-national vækkelse. Dansk Kirke i Udlandet (DKU) mangedoblede sin opbakning. Den negative reaktion fra den tyske kirke lod ikke vente længe på sig, og en tysk provsts udsagn fra 1923 kunne også være sagt i slutningen af 40'erne, ja i år derefter: "Et behov for danske gudstjenester findes på ingen måde". Det var national propaganda. De to kirker gik igen fra konfrontation til hver sit, selvom medlemmerne for langt de flestes vedkommende var fælles. I 1959 etablerede man foreningen "Dansk Kirke i Sydslesvig" (DKS), som i 1968-69 indgik en aftale med den tyske kirke. Det er stadig det formelle grundlag for det, som nu er et godt "med hinanden". Afslutningen på dansk og tysk kirke fanget i det nationale spændingsfelt var overdragelsen af Helligåndskirken til dansk eje i 1997. Her slutter første del meget passende.

Anden del (fra s. 75) skildrer under overskriften "Kirke i en sekulariseret nutid" fortsættelsen og antyder jo allerede, at den medvind efter nationale modsætningers svinden, som Henningsen på historiens grund hæftede sig ved i 1996, er skiftet til et fælles vilkår for dansk og tysk kirke: modvinden fra sekulariseringen og traditionstab. Den er langt mere åbenbar i Sydslesvig end i Danmark. Anden del bliver også derfor mere tematisk, fordelt på kirkeliv og struktur i bred forstand. Udfordringer såsom medlemstal og -hvervning, faldende dåbs- og konfirmationsprocenter, ja selv antallet af begravelser, det evige spørgsmål om brugen af tysk i den danske kirke og præstens rolle i det kulturelle mindretalsarbejde perspektiveres af menighedsrådenes "selvansvar", frivilliges og mindrebetaltes ubetalelige indsats. Mere rampelys på ungdomsarbejdet, kirke/skolesamarbejdet samt moderne kommunikation, ikke helt enkelt i et langt mindre digitaliseret samfund end det danske, hvilket leder over til, at heller ikke DKS slap for at se på sin struktur i regnearkenes lys. En rapport fra 2002, der siden skulle blive fulgt op af

2020- og 2030-planer, førte til en skarp debat, men "ved juletid sænkede freden sig". Det kom også til at gælde nogle år senere med hensyn til visioner og debatter om fornyelse. Tilpasning til anderledes tider mærkede man ved sammenlægningen af DKU og Søndagskirken pr. 1. januar 2004 til "Danske Søndags- og Udlandskirker" (DSUK). DKS var nu helt i samme hus som det kirkelige arbejde blandt danskere i den store verden, og statsbevillingen med DKS som en særlig post på finansloven kom i søgelyset. I forbindelse med strukturdebatten var tilskuddet til to præstestillinger blevet flyttet. Det var der en del nervøsitet omkring, men det endte med, at det blev, som det var, nu til 22 præstestillinger m.v. Med DSUK blev haderslevbispen fast tilsynsførende for DKS, og denne forbindelse fremstår også på andre måder styrket.

Bogen slutter med interviews af Jens Nygaard, Flensborg Avis og et kapitel om kirkens huse. Interviewene med tre lægfolk fra forskellige hjørner af det danske kirkeliv og den forhenværende og nuværende provst sammenfatter og underbygger på udmærket vis bogens fremstilling. Den nye provst fra 2019, Hasse Neldeberg Jørgensen, taler dog om den helt påtrængende opgave at rekruttere nye præster til landsdelen i præstemangelstider. Der er sket en meget stor udskiftning blandt præsterne, så det dags dato kun er 5 af de 22, som også var i DKS for 10 år siden.

Lars Henningsen er den bedste kender af mindretallets kirkeliv fra begyndelsen til dato. Saglighed kombineres med en nøgtern, sikker fremstilling, der forbliver fundamentalt spændende. Naturligvis, fristes man i Henningsens tilfælde til at sige, er synspunkter og aktørers vurderinger gengivet loyalt. At valget af en præst betegnes som et "lyketränæf", og en anden beslutning som "god" er så sjældent, at man lægger mærke til det. Det anekdotiske fylder meget lidt, og når det titter frem, som i beskrivelsen af landdagsmand K.O. Meyers karriere som organist i Skovlund, er det igen med loyal gengivelse af kilden. Vurderingen af begivenheder og debatter og deres betydning overlades til læseren. Barsler bjerget med en mus? Ved debatten mellem sydslesvigeren, teologiprofessor Sven Andersen og provst Viggo Jacobsen om, hvorvidt DKS er en synodekirke, fornemmer jeg dog i det mindste, at historikeren finder professorens tankegang uhistorisk.

Bogen er udgivet i anledning af et jubilæum, men en forherligelse eller endda retfærdiggørelse af jubilarens indsats slipper man for. En modvillig læser vil dog kunne finde ansatser til det. En sådan modvillig vil nok også synes, at bidrag og især bevillinger spiller en uforholdsmæssig stor rolle, men det ville så skulle møntes på DKS og ikke på bogen.

Den lille bog slutter med et kapitel om kirkens huse, hvoraf nogle ses på titelbladet, hvor en kirkosal tro mod jubilarens historie og nutid dog fylder mest. Med den afslutning har Henningsen peget på en tydelig rød tråd i bogen og DKS's historie: trofaste venner. Den største velgører iblandt disse, bortset fra den danske stat og DKU, A.P. Møller skal have det sidste ord her. I forbindelse med en ansøgning i 1929 svarede han: "Det er sjældent heldigt, at fritages fuldstændigt for nødvendigheden af egen indsats, og ud fra denne betragtning ønsker jeg ikke at dække hele det omskrevne beløb. Jeg håber, at det danske arbejde stadig må blomstre dernede". Hermed være bogen varmt anbefalet.

Preben K. Mogensen

Hopp, Peter: Pastor Johannes Schmidt-Wodder (1869-1959). Eine politisch-historische Biographie unter besonderer Berücksichtigung seiner Beziehungen zum europäischen Norden.

Wachholtz, 2021, 612 Sider.

Det tysksindede mindretal i Danmark har i de forgangne hundrede år kun leveret få personligheder af national betydning. En af dem er utvivlsomt pastor Johannes Schmidt-Vodder. Fra dansk perspektiv er det ikke mindst hans virke som folketingsmand for mindretallet fra Genforeningen i 1920 frem til 1939, der berettiger ham til en plads i et dansk anegalleri. Hans navn er selvsagt tæt knyttet til den dynamiske og urolige periode i Sønderjyllands historie. Det er forbundet med kampen om landsdelens nationale tilhørsforhold og med historien om nazificeringen af mindretallet.

Det foreliggende værks forfatter, Peter Hopp, er ikke et ukendt navn for den, der interesserer sig for Sønderjyllands og det tyske mindretals historie. I de forgangne årtier har han gentagne gange behandlet emnet. Allerede som studerende skrev han i 1969 om Pastor Schmidt-Vodders forhold til Nordeuropa. I 1970'erne og 1980'erne fulgte flere mindre biografiske studier. Og nu er han, mere end 50 år senere, vendt tilbage til åstedet. Resultatet af de mange års studier er en doktorafhandling ved Afdelingen for Regionalhistorie ved Universitetet i Kiel. På baggrund af hans intensive interesse for Schmidt-Vodder bærer Hoppes værk præg af et enestående indblik i både forskningen og kildematerialet. Hopp har med stor akribi besøgt de relevante arkiver i Danmark, Tyskland og Sverige, udspurgt et utal af historiske vidner og eksperter på sin vej og identificeret private samlinger. Netop det store kildemate-

riale er værkets styrke, og flere af de mange kildenære kapitler kan med fordel læses enkeltvis.

Trods de mange års "følgeskab" har Hopps arbejde ikke udviklet sig til en ukritisk romance. Det sætter derimod kritisk lys på Schmidt-Vodders politiske eftermæle. Prismet, han ses igennem, er forholdet til Nordeuropa. Overordnet var Schmidt-Vodders liv præget af tre gennemgående politiske motiver, der ikke nødvendigvis understøttede hinanden, men for ham selv alligevel ikke stod i modsætning til hinanden. Det drejede sig for det første om kampen om Nordslesvig og visheden om, at Nordslesvig var tysk. For det andet håbet om en tilnærmelse mellem Norden og Tyskland, som ikke mindst støttede på en "völkisch"-overbevisning, altså en nationalchauvinistisk folkeforståelse. Og sluttelig en afgrænsning i forhold til det liberale.

Johannes Schmidt var født i Tønder i 1869, og han vendte efter endte studier i Leipzig, Greifswald og Kiel i september 1896 tilbage til Nordslesvig. Han slog sig ned i Vodder, hvor han virkede som præst. Efter tilbagekomsten vendte han sig mod den hårdhændede preussiske germaniseringspolitik af det danske flertal i landsdelen, og i 1909 var han medstifter af "Verein für deutsche Friedensarbeit in den Nordmark". Det bragte ham i forbindelse med prominente samtidige danske politiske personligheder som H. P. Hanssen og historikeren Aage Friis. Som Hopp viser, sled Schmidt-Vodders tysk-nationale holdninger forholdet til Friis i stykker. Der burde ej heller herske tvivl om, at Schmidt-Vodder ikke var nationalt eftergivende. Han så blot en anden omgang med de dansksindede som mere gangbar. Således skrev han allerede 1899, at man skulle omgå modstanderne med "ridderlighed" og "anstand". Dog ændrede dette intet ved, at man skulle forblive på "kendsgerningernes faste grund", nemlig at "Nordslevig er tysk land" (s. 69). Med dette udgangspunkt in mente var det ikke overraskende, at Schmidt-Vodder var en arg modstander af Versailles-freden, folkenes selvbestemmelsesret og af 1920-grænsen.

Umiddelbart skulle man mene, at den radikale tysk-nationale Nordslesvig-politik stod i vejen for hans forestillinger om en forbrødring mellem skandinaverne og tyskerne, naturligvis under sidstnævntes hegemoni. Sådan betragtede Schmidt-Vodder imidlertid ikke sagen. Det kom blandt andet til udtryk i et memorandum til det tyske udenrigsministerium i 1931, hvor han udtrykte håbet om, at Tyskland kunne binde "de racemæssigt beslægtede magter i nord og vest til sig" (s. 282). I den sammenhæng skulle Danmark knyttes økonomisk, militært og kulturelt til Tyskland og i samme ombæring afstå Sønderjylland.

Dele af dansk/nordisk kultur og ikke mindst det angivelige racefællelesskab fascinerede Schmidt-Vodder. Det danske liberale demokrati og dele af dansk kulturliv, som eksempelvis Georg Brandes, som han afskrev som "fransk", "storbydekandent" og som jøde (s. 49), vidste han ikke, hvad han skulle stille op med.

Bogens i sidetal mest omfangsrige afsnit behandler (naturligvis) perioden 1933-1945. Schmidt-Vodder var ikke overraskende let – og velvilligt – bytte for nationalsocialismen, som han senere skulle få vanskeligt ved at frigøre sig fra. De unge nationalsocialistiske hedspor i mindretallet med dyrelæge Jens Møller i spidsen endte ganske vist med at tage tøjlerne fra ham. Men det var ikke ensbetydende med, at han var ideologisk distanceret. Tværtimod attesterer Hopp, at "Schmidts verdensbillede med sine vigtigste grundideer var i overensstemmelse med nationalsocialismen" (s. 308). Schmidt-Vodder drog derfor også med Hitler i krig, i hvert fald med sin pen. Overfaldet på Polen billigede han helt og fuldt (s. 359), overfaldet på Danmark og Norge skabte håb om "skandinavisk enhed" (s. 361) og overfaldet på Sovjetunionen "udløste øjeblikkeligt en "befriende" følelse på det "nye" Europas vegne" (s. 362). Schmidt-Vodder lod sig ikke stoppe af, at krigslykken vendte, og frem til Danmarks befrielse besvor han "Endsiege". Selv privat forblev han stålsat og påberåbte sig endnu i marts 1945, "at gud har nedkaldt det helt store og tunge kald på vort folk, og [at han vil] opdrage det til at forene Europa". I april 1945 gav han udtryk for håbet om, at de tyske reserver endnu vil kunne vinde det "afgørende slag" (s. 438). De unge tysksindede nordslesvigere skulle derfor ikke blot forsætte kampen, de skulle, som Schmidt-Vodder skrev i Nordschleswigsche Zeitung 17. april 1945, følge "varulvens kald" (s. 449). Disse opråb til helledød fra skrivebordet i Petersholm får en knusende dom med på vejen fra Hopp, der slutter: "den der havde fulgt Schmidts politiske og ideologiske udvikling, burde ikke være overrasket over hans endimensionelle nationalsocialistiske propagandaartikler 1944-1945" (s. 449).

Bogens afsnit om efterkrigstiden er særligt spændende, ikke mindst med henblik på den pågående forskning og den historiske diskussion om det tyske mindretals omgang med arven fra nazismen. En vigtig og symbolsk begivenhed i den historie er grundlæggelsen af Bund Deutscher Nordschleswiger den 22. november 1945. Det kunne have været en frisk nystart i Haderslevkredsens ånd, altså med enighed omkring anerkendelsen af 1920-grænsen og af det danske demokrati. I stedet endte mødet som et rivegilde mellem forskellige fløje i mindretallet. Pro-

tokollen for mødet, der ikke har været tilgængelig for Hopps arbejde, viser, hvordan det først lykkedes den kommende generalsekretær Ernst Siegfried Hansen at lande en enighed om en genstart, da 10 af 30 mødedeltagere udvandrede. Blandt de klareste modstandere af en ny linje var Schmidt-Vodder og den problematiske hjemstavnsdigter Hans Schmidt-Gaarsblok. Ifølge protokollen meldte Schmidt-Vodder sig blandt andet til orde med en forsvarstale for, at "vores forpligtelse over for tyskheden skal stå øverst. Det er et bud om værdighed og stolthed. Vi skal støtte vores ydmygede folk" (BDN-arkivet: Mappe Nr. 69 Gründung des BDN, s. 2). Hos Hopp kan man følge, hvordan de to nationale Schmidt'er fortsatte med at lægge sten i vejen for den nye organisation, blandt andet med deres rigsdagshenvendelse, der såede tvivl om oprigtigheden i den nye linje. Ernst Siegfried Hansen, der på trods af, at han selv havde været en del af det nazificerede mindretal, var kompromissøgende og en fornyende kraft. Han forsøgte også at overbevise Schmidt-Vodder, dog uden held. Schmidt-Vodder afskrev Hansen i et brev til Schmidt-Gaarsblok som "rigeligt stærkt føjelig i forhold til Haderslev[kredsen]" og "som danskerføjelig" (side 458). Som Hopp konkluderer, så var Schmidt-Vodder ikke i stand til at adskille det at være tysksindet fra loyalitet over for den tyske stat. I den optik gav loyalitetserklæringer over for Danmark ganske enkelt ikke nogen mening.

Schmidt-Vodders stejle holdning i efterkrigsårene bar præg af, at han ikke evnede at erkende egne fejl. Derved bidrog han ikke til en kritisk fornyelse af mindretallet. Han understøttede derimod "Faarhus-mentaliteten" og narrativet om det unfair behandlede mindretal. Desuden abonnerede han på politiske eventyr som Rostock-myten, når det passede i hans politisk kram. Mens han havde let ved at se sig selv og mindretallet som ofre, var det betydeligt vanskeligere for ham at mobilisere empati, når det kom til andre. Mordet på Europas jøder blev i den sammenhæng reduceret til et "skæbnsvangert fejlgreb", koncentrationslejrene "en meget alvorlig afsporing", der dog blev "overdrevet" af sejrherreerne (s. 575).

Efter mere end 50 års studier er Peter Hopps skudsmål til den afdøde Pastor Schmidt ikke for gode. Og det er ikke kun, fordi datidens højre-nationalisme i dag fremstår antikveret og demaskeret. Hans alvorligste brøde var den manglende selvreflektion, som han gav videre til mindretallet. Herved begik han en "politisk bjørnetjeneste" mod de tysksindede nordslesvigere, der ellers langsomt udviklende en loyalitet over for Danmark og et demokratisk sindelag. (s. 580).

Thomas Wegener Friis

Jespersen, Mikkel Leth; Hansen, Hans Schultz (red.): Sønderjysk søfarts historie, bind 1-2.

Historisk Samfund for Sønderjylland og Museum Sønderjylland, 2021, 869 sider.

Søfartshistorie er noget af det mest grænseløse, der findes. Som ordsproget siger, så ligger skibe trygt og sikkert i havn, men det er ikke det, de er bygget til. De skal sejle – og gerne langt for at transportere mennesker og last – for at udnytte havets ressourcer eller for at udbrede magt. Grænseløsheden gennemsyrrer feltet – træet eller stålet kommer måske ét sted fra, skibet er bygget et andet sted, besætningen er sammensat fra flere verdensdele, mens lasten kommer et tredje sted fra og skal langt bort. Men på trods af denne rodløshed så kommer menneskene et sted fra, og skibe har langt tilbage haft et hjemsted. Derfor giver det, på trods af den iboende grænseløshed, stadig mening at skrive en geografisk afgrænset søfartshistorie, og en fornem én af slagsen er for nyligt blevet skabt af kyndige forfattere i fællesskab. For som det hedder i indledningen: "Sønderjyderne har sat deres præg på verden, og verden har præget sønderjyderne."

Værket hedder *Sønderjysk søfarts historie* og udfolder sig i to solide bind på ikke mindre end 869 sider ialt. Det grundige værk begynder sin rejse i stambæld i stenalderen, skrevet af arkæologen Flemming Rieck. Det er spændende læsning, om end de specifikt sønderjyske fund ikke er så omfangsrige i de tidlige perioder. Vel oppe i jernalderen folder historien sig mere rigeligt ud med den vilde historie først om Hjortespringbåden og siden Nydambåden.

Vikingetid, middelalder og et stykke af renæssancen bliver vi lodset igenem af historikeren Bjørn Poulsen, der indleder med et interessant afsnit om de typer af kilder, der kan bruges til at fortælle denne historie. Poulsen fortæller godt om skibene og om søfartshistoriens søskende – by- og toldhistorie. Også den store, middelalderlige hanse-organisation berøres, men her kunne det have været spændende at høre mere om de sønderjyske byer – var der hansekontorer i dem og hvorfor/hvorfor ikke? Kapitlerne er ellers fyldt med interessante pointer som f.eks., at der allerede i det tidlige 1500-tal begyndte at opstå deciderede redere, der var investorer snarere end søfolk, og lønnede skipper helt uden ejerskab i skibene.

I den tidlige moderne tid tager etnologen Mette Guldborg roret. Kildematerialet er nu så rigeligt og forskningen så veludbygget at man som læser både kommer godt i dybden med de enkelte lokaliteter og dertil rundt i en verden, der virkelig åbner sig i denne periode takket være søfarten.

Afsnittet gennemgår også periodens skibstyper, og her gøres fornuftigt opmærksom på, at selvom vi i nutiden gerne vil have faste, veldefinerede typer, også inden for skibstyperne, så var fortidens mennesker mindre interesserede i dette og kaldte deres fartøjer ved forskellige benævnelser ved forskellige lejligheder. Også afsnittet om skibsbyggeriet – et stort og vigtigt erhverv – er spændende læsning, herunder overgangen fra byggeri på klamp, dvs. uden tegninger, men baseret på erfaring, til brugen af tegninger. Vi kommer også tæt på søfolkene, men ligesom i de øvrige dele af bogen kunne det have været spændende at læse mere om søfartens afledte erhverv, som må have sat markante aftryk i Sønderjyllands historie som f.eks. sejlmagere, rebslagere, skovdrift, handel med proviant, navigationsinstrumenter og meget andet. Men til gengæld får vi en dyb indsigt i både fartsområder, sønderjyder i udenlandsk tjeneste, varer, ejerskab og om, hvor forskelligt søfarten i vest og øst udfoldede sig, indtil den Slesvig-Holstenske Kanal blev åbnet i 1784. Kanalen var på det tidspunkt Europas største kunstige vandvej og blev en stor succes nærmest med det samme.

I bind 2 er det først historikeren Mikkel Leth Jespersen, der sætter kursen lokalt og ud i verden i perioden fra 1814-1920. Temaerne er de samme som i de tidligere hoveddele; skibe, søfolk, havne, ruter, varer etc, men nu er der en så markant kilderigelighed, at detaljegraden næsten kan blive overvældende. Men til gengæld betyder kilderigdommen, at Jespersen kan tage læseren i hånden og f.eks. vise rundt på forskellige sønderjyske værfter, og det er spændende læsning. Det samme gælder, når Jespersen zoomer ind på et enkelt menneske som kaptajn Hansen fra Arnæs. Det er også i Jespersens afsnit, at forholdet mellem det danske og det tyske i Sønderjylland begynder at folde sig ud, og her fortjener værket stor ros for at holde fast i, at det handler om hele Sønderjylland eller Slesvigs søfart, uafhængigt af de skiftende politiske vinde i datiden. De mange spændende fortællinger om søfarten under tysk herredømme er værdifulde, og tilføjer gode nuancer til det ellers dominerende narrativ om sønderjyder i tysk krigstjeneste under 1. verdenskrig. At være en del af det tyske kejserrige gav også andre muligheder og udfordringer, som søfartens historie viser på fascinerende vis.

Fra 1920 og op til nutiden står historikeren Karsten Hermansen på broen. Her føjes også interessant nyt til Genforeningens historie, der ellers ofte bliver en rigeligt landbaseret affære. Men både for søfolk, for skibene og uddannelsesmæssigt var der mange forhindringer, der skulle overvindes, da Slesvig blev delt. Ifølge Hermansen blev problemerne generelt mødt med både opbakning og bureaukratisk fleksibilitet fra

dansk side. De sidste hundrede års historie er mere fragmentarisk end de tidligere perioders, men Hermansen kommer godt rundt om både erhvervsfart, værfter, lystsejlads og meget andet. Specielt under afsnittet om 2. verdenskrig bliver det mere en generisk dansk søfartshistorie, vi får fortalt, men det fortæller samtidig indirekte, hvordan Sønderjylland da for alvor er ved at blive integreret i kongeriget.

Hver epoke afsluttes med et fint opsamlingskapitel, og redaktører og forlag fortjener meget stor ros for både at forsyne værket med diskrete slutnoter, så værket også kan få et langt liv blandt forskere og studerende, og samtidig forkæle læseren med både person-, selskabs-, sted-, skibs- og emneregister. Det peger samtidig i retning af, hvordan værket skal bruges. Som samlet læseoplevelse ud i ét kan det dog blive lidt tung læsning med gennemgang af hver eneste købstad, flække, fjord og dyb i hver periode. Værket rummer nemlig en ekstrem detaljerigdom, der gør det mere oplagt til at slå op i og til at læse mindre afsnit for at få stillet sin nysgerrighed. Det er en fornøjelse, at det forholder sig sådan, for tusindvis af års historie over et stort område rummer nu engang en stor kompleksitet. Men måske kunne et mindre, sammenfattet værk på måske halvanden hundrede sider også have en berettigelse til den, der blot ønsker sig et lettere overblik, i samme stil som søfartshistorikeren Christian Tortzen gjorde efter udgivelsen af sit 3000-siders mammutværk om dansk søfart under 2. verdenskrig?

Sønderjysk søfarts historie er klassisk søfartshistorie på godt og ondt. Værket lægger sig tæt op ad syvbindsværket *Dansk søfarts historie*, der udkom 1997-2001 med et lignende nydeligt, men absolut ikke sprælsk layout. Det er samtidig en ganske pæn historie, der fortælles. Erhvervshistorien fylder meget sammen med skibe, havne, varer etc., men de mere skæve og farverige historier kunne man måske nok have ønsket sig lidt mere af. Flensborgs havnebordeller får en enkelt kort sætning, og smugleriet, der fylder lidt hos Hermansen i nyeste tid, må vel også have haft forgængere i tidligere tider?

Mange spørgsmål melder sig under læsningen af det indholdsrige værk, og det skal forfatterne roses for. Nu har vi en grundig oversigt over forskningens stade inden for den sønderjyske søfart, og i sagens natur viser den både, hvad vi ved, og hvad vi ikke ved. Forhåbentligt kan værket inspirere eller måske endda provokere nye historikere og andre til at belyse nye aspekter, vende historien på hovedet eller andet godt? I så fald har fremtidens historikere nu gode og stabile skuldre at stå på!

Benjamin Asmussen

Kristensen, Henrik Skov: Gestapos fangelejre i Danmark. Horserød 1943-1944. Frøslev 1944-1945.

Gyldendal, 2021, 744 sider.

Der er ingen tvivl om, at der nu foreligger et standardværk om Horserødlejren og Frøslevlejren. Henrik Skov Kristensen har begået et fremragende værk, der ud fra et mikrohistorisk perspektiv beskriver forholdene bag pigtråden. Værket er en tæt beskrivelse og vurdering af lejrenes aktører, hvor læseren kommer med ind i barakkerne, vagttårnene, lejr køkkenet, den tyske forvaltnings kontorer, ja sågar til tider ind under gulvbrædderne, når der skulle lyttes til illegale radioer.

Skildringen af lejrenes mikrokosmos fænger. Bogens tema har tydeligvis været forfatterens arbejdsfelt gennem mere end tre årtier. Mens hovedvægten i anden del lægges på Frøslevlejren, fremstår første del om Horserød som en prolog. Dette er naturligt på grund af kildegrundlaget, den meget større fangepopulation og Frøslevlejrens betydning for de danske deportationer til Tyskland.

Bogen præsenterer baggrunden for lejrenes oprettelse med udgangspunkt i samarbejdspolitikken. Den skildrer hverdagen for fanger og vogtere; fangeselvstyret; det tyske bureaukrati; men også dagligdags emner som fysisk og åndelig sundhed, illegale aktiviteter, flugt og den allestedsnærværende frygt for deportation eller henrettelse. Eksterne aktører som den tyske besættelsesmagts instanser (den rigsbefuldmægtigede, BdS eller Gestapo), den danske centralorganisation eller Røde Kors inddrages i nogen grad for at forklare, hvordan udefrakommende beslutninger påvirker dagliglivet i lejren. De gøres dog kun i mindre grad til egentlige aktører i analysen, da det netop vil forstyrre det mikrohistoriske perspektiv.

Fortællingen er detaljeret, men aldrig indforstået. Tværtimod er det tydeligt, at forfatteren – som sin læser i øvrigt – gang på gang bliver slået af forbavselse og forundring over det absurde teater, der herskede i verdens mærkeligste koncentrationslejre (s. 663). Reelt var der dog ikke tale om egentlige koncentrationslejre i organisatorisk forstand, da lejrene ikke hørte under Inspektoratet for Koncentrationslejrene, men blev defineret som politifangelejre (Polizeigefangenenlager), der var underlagt den tyske besættelsesmagt i Danmark. Lejrene forblev en – for den tyske besættelsespolitik i de besatte lande i øvrigt – atypisk konstruktion. Fangernes vilkår adskilte sig her markant fra vilkårene i andre landes lejre. Årsagerne skal findes i den særlige besættelsessituation,

hvor Danmark formelt forblev en suveræn stat, hvilket fik indflydelse på Horserød- og Frøslevlejrene.

Den røde tråd i fortællingen er denne atypiske situation. Side efter side skildres fangernes overvejende gode kår og deres mulighed for at drive gæk med fangevogterne. Har man kendskab til det nazistiske terrorapparat, tyskernes net af forskellige lejrsystemer, partisanbekæmpelse og Holocaust, fremstår de danske lejre som feriekolonier. Hverdagen betragtes primært gennem fangernes beretninger, som retrospektivt beskriver denne med humor og det tyske personale med en blanding af foragt og latterliggørelse. Det positive narrativ krakelerer dog, når fanger lejlighedsvis transporteres til København for at blive henrettet, bliver skudt af unge, nervøse vagtposter, når de kommer for tæt på hegnet, eller når grupper deporteres til tyske koncentrationslejre.

Også det dansk-tyske lejrpersonale kommer til orde. Det var det danske fængselsvæsen, der stod for forplejningen, men også civil ansatte, tolke, fangevogtere og forvaltningspersonale med både dansk og tysk baggrund. Her er situationen igen atypisk, for gerningsmænd kan man ikke kalde dem. Her adskiller Horserød og Frøslev sig igen fra koncentrationslejrene. Tværtimod fatter både fanger og læseren til tider sympati og får menneskelige sider at se, for dog til tider at kunne forarges over stupiditeten i tyskernes forstokkede, ideologisk motiverede embedsførelse.

For at understrege, hvor atypisk Horserød og Frøslev var, perspektiverer Kristensen til norske lejre. Konklusionen er, at vilkårene her qua en anden besættelsessituation var barskere end i Danmark, men dog mere humane end i det øvrige Europa. Havde forfatteren også inkluderet paralleller til f.eks. Nederlandene eller Belgien, ville perspektiveringen i højere grad have nuanceret billedet. Konklusionen havde dog nok været den samme: At de danske lejre var yderst atypiske.

Enkelte steder bevæger Kristensen sig ud af lejrenes perspektiv. Et eksempel er en analyse af sammensætningen af den første deportationstransport fra Frøslevlejren den 15. september 1944. Forfatteren analyserer fangernes baggrund, relationer i modstandsbevægelsen og geografiske ophav for at give et bud på deportationsårsagen. Netop dette fokus har været savnet i forskningen, så analysen af transporten står stærkt i fremstillingen. Anmelderen kunne have ønsket en tilsvarende gennemgang af de øvrige transporter til Tyskland, men en sådan ville omvendt have ændret værkets perspektiv, gjort det mere omfattende og måske mindre læsevenlig for et bredere publikum.

Værkets største styrke er måske også dets svaghed. Ved at anlægge det mikrohistoriske perspektiv kommer Horserød og Frøslev delvist til at fremstå som en isoleret boble i besættelsestidens samlede historie. Man kunne måske have ønsket sig et større indblik i, hvad der foregik hos beslutningstagerne i Berlin og København, for bedre at kunne forstå baggrunden for lejrens oprettelse, fangepopulationens sammensætning og deportationerne til Tyskland. Spørgsmålet er, om kildegrundlaget tillader det. Det ville også have været en mere vidtgående analyse, som ikke nødvendigvis ville gøre dette solide og fagligt velfunderede stykke håndværk af en bog bedre.

Jens-Christian Hansen

Poulsen, Niels Bo: Den Katastrofale Triumf – Krigen 1870-1871. Preussens sejr, Frankrigs nederlag og Danmarks held.
Gyldendal, 2021, 352 sider.

Med sejren i den Preussisk-franske krig 1870-71 var vejen banet for Tysklands samling og grundlæggelsen af kejserriget. Det tippede magtbalancen i Europa til fordel for Tyskland og betød, at den europæiske koncert, som havde fungeret siden Napoleonskrigene, var sat ud af funktion, og at det blot var et spørgsmål om tid, før Europa ville blive ramt af en ødelæggende storkrig. Derfor var der på mange måder tale om en skelsættende krig i 1870-71, som indvarslede de industrialiserede totalkrige i det 20. århundrede. Krigen er da også ganske velbeskrevet i den internationale forskning. Til gengæld er der ikke skrevet ret meget om de danske overvejelser om at deltage i krigen på fransk side, og hvordan den påvirkede Slesvig-Holsten og herunder særligt de dansksindede i Nordslesvig. Ved at anlægge en regionalhistorisk vinkel vil militærhistorikeren Niels Bo Poulsen forsøge at råde bod på disse mangler og skabe nye erkendelser om krigens effekt på de krigsførende samfund. Så selv om bogen også omhandler krigens baggrund og konsekvenser og det militært-politiske begivenhedsforløb i en mere bred forstand, er det de dansk-sønderjyske vinkler, der vil være i fokus i denne anmeldelse.

Bogen omhandler både tiden før, under og efter krigen. De første to kapitler omhandler optakten til krigen, hvor tiden trækkes tilbage til Wienerkongressen i 1814 og nationalismens fremvækst i Europa. Det var netop de nationale skel, som havde skabt modsætningerne imellem dansk og tysk i Slesvig, og det fik indflydelse på krigsoptakten. Værne-

pligtens indførelse i Slesvig-Holsten i 1867 og muligheden for at skulle kæmpe på tysk side var en central faktor i, at mange dansksindede udvandrede fra området. Udsigten til krig ændrede ikke denne udvikling, og henimod 1.000 unge dansksindede mænd udeblev fra hærens mobilisering i 1870. Det var dog langt fra alle, der forsøgte at undgå værnepligten, og derfor kom en del dansksindede sønderjyder også til at tjene i krigen. Der findes ikke præcise tal, men forfatterens vurderinger, at ca. 3.000 af de tyske soldater var fra Nordslesvig. Årene op til krigen fik også andre konsekvenser for Nordslesvig. Blandt andet blev der oprettet garnisoner i flere af områdets byer, og her kunne særlig office-rernes pengeforbrug have en positiv effekt på de lokales omsætning.

De næste tre kapitler omhandler krigsudbruddet og selve krigen. Her følger vi slagenes gang fra det første franske nederlag ved Spicheren i august 1870, over det centrale slag ved Sedan i september 1870, hvor den franske kejser Napoleon III blev taget til fange, og frem til det endelige franske nederlag i folkekrigen i efteråret og vinteren 1870-71. Gennem hele forløbet inddrages den dansk-sønderjyske vinkel gennem udblik til de politiske overvejelser i Danmark og gennem et særligt fokus på de regimenter, hvor de fleste slesvig-holstenere gjorde tjeneste under krigen. I Danmark var krigsudbruddet forbundet med en vis forhåbning om, at Slesvig kunne vindes tilbage gennem en fransk sejr, og regeringen var splittet i spørgsmålet. Her følger bogen de politiske forhandlinger i Danmark og det diplomatiske spil med Frankrig, og man får indsigt i, hvor tæt Danmark var på at træde ind i krigen på fransk side. Hos de tyske myndigheder var der frygt for, at krigen ville skabe uro blandt de dansksindede i Nordslesvig. Derfor blev der indført forsamlings- og presseforbud, og myndighederne udførte husundersøgelser og interne-rede ledende dansksindede personer. Det fremgår dog, at disse tiltag var relativt kortvarige, og at interneringerne langt fra fik samme omfang som under 1. verdenskrig. En af de mest interessante vinkler i bogen er det indblik, vi får i de nordslesvigske soldaters krigsdeltagelse. Her hører vi om forholdene ved fronten og følger 84. regiment i det blodige slag ved Gravelotte og 86. regiment i dets debut på slagmarken ved Beaumont. Vi hører også om de slesvigske regiments møde med den berygtede franske partisanbevægelse franc-tireurs. En række personlige historier om frivillige danske deltagere i krigen viser desuden, at det ikke kun var værnepligtige nordslesvigere, der gav krigen et dansk islæt.

Den sidste del af bogen omhandler krigens afslutning og det politiske efterspil, som fulgte. Også her følger vi både et storpolitisk og

et regionalt forløb. Mod tysk forventning blev krigen ikke umiddelbart en katalysator for et sindelagsskifte i Nordslesvig. Krigen var dog ikke uden politiske konsekvenser for mindretallet. Håbet om en fransk sejr og en hurtig tilbagevenden til Danmark var bristet, og det skabte en resignation op igennem 1870'erne. Derfor opgav de dansksindede i 1880'erne den hidtidige protest- og udvandringspolitik til fordel for en mere forhandlingsorienteret linje. Samtidig havde krigen også haft menneskelige konsekvenser for regionen. Det er således forfatterens vurdering, at 675 slesvig-holstenske soldater omkom under krigen, og at mellem 100-150 af dem var fra Nordslesvig.

Alt i alt er der tale om en velskrevet og spændende bog om en krig, som, trods sin betydning for Danmark og de dansksindede i Nordslesvig, ofte overses i dansk historieskrivning. Da det er gennem de regionale briller, at bogen præsenterer nyt i forhold til den tidligere forskning, kunne man godt have ønsket, at forfatteren havde lagt endnu mere vægt på denne vinkel. Blandt andet kan det undre, at forfatteren kun inddrager det første bind af kildesamlingen *Det nordslesvigske spørgsmål 1864-1879: Aktstykker og breve til belysning af den danske regerings politik*, da det er de følgende bind, der behandler tiden under krigen. Inddragelse af disse bind kunne have kastet yderligere lys over, hvordan de dansksindede ledere i Sønderjylland og embeds- og regeringskredse i Danmark forholdt sig til krigen. Det ændrer dog ikke på, at der er tale om en særdeles vellykket bog, som hermed varmt skal anbefales.

Klaus Tolstrup Petersen

Steensen, Thomas Steensen: Nordfriesland von einst bis jetzt. Mit Beiträgen von Ulf Bästlein, Uwe Haupenthal, Konrad Küster und Fiete Pingel.

Husum Verlag, 2022, 621 sider.

Siden den mangeårige direktør for Nordfriisk Instituut, Thomas Steensen, gik på pension i 2018, har han med stor produktivitet udgivet en række læseværdige og væsentlige bøger om mennesker, begivenheder, historie og nutid i Nordfrisland. Hans nyeste bog fra 2022, udgivet af Nordfriesland museum Nissenhaus i Husum, fortsætter rækken. Det er en samling af både detaljeret nedfældede kronologiske facts og udvalgte tematiske fremstillinger af begivenheder suppleret med bidrag af Ulf Bästlein, Uwe Haupenthal, Konrad Küster og Fiete Pingel.

Den murstenstykke bog på 621 sider omfatter seks dele samt et forord, litteraturfortegnelse og register. Fællesnævneren er det geografiske fokus på det nuværende Nordfrisland. Der er tale om en fremstilling af både nordfrisiske temaer og af begivenheder i området, der ud over frisere og frisisk også har været præget af tysk, nedertysk, dansk og sønderjysk kultur og sprog. Det er således ikke nogen mindretalshistorisk fremstilling, selv om det frisiske mindretal og frisisk hjemstavnforståelse i spændingsfeltet mellem tysk og dansk fylder godt, men snarere en fremstilling af Nordfrislands mangfoldige historie fra de ældste tider og frem til i dag.

Den første del omfatter en kronologisk fortegnelse af væsentlige begivenheder i Nordfrislands historie fra de ældste tider omkring 115.000 f. Kr., som en håndkile fundet i landsbyen Drelsdorf/Trelstorp dateres til. De første frisere ankom til øerne Amrum, Føer og Sild samt det vestlige Ejdersted omkring år 670, den anden bølge efter år 1000 førte frisere til marskegnene på fastlandet. De kronologiske nedslag føres frem til oprettelsen af forvaltningskredsen Nordfrisland i 1970. Der er i sagens natur tale om et udvalg af begivenheder; men det er interessant, at den europæiske mindretalsunion FUEVs kongres i Vesterland på Sild i 1957 ikke er medtaget, da det er hidtil eneste gang, at delegerede fra Europas mindretal var samlet i Nordfrisland. Dette factsmættede kronologiske afsnit fungerer fint som oversigt med præcise informationer. Fortegnelsen bygger på en tilsvarende oversigt, som Thomas Steensen udgav sammen med Fiete Pingel i 2009.

Anden del udgør hovedafsnittet i bogen og fylder 270 sider. Det er benævnt epoker og begivenheder og beskriver vidende Nordfrislands historie og samtid. I 50 kronologisk ordnede, men tematisk vidtfavnende underafsnit beskriver og forklarer Steensen et bredt udvalg af temaer spændende fra de første friseres indvandring til det nuværende Nordfrisland i to bølger i vikingetiden over grundlæggelsen af kurbadet Vyk på øen Føer, afstemningskampen i 1920, snekatastrofen i 1978-79 og frem til et portræt af forvaltningskredsen Nordfrisland, som blev oprettet i 1970. I afsnittene findes der koncentreret viden om mange forskellige facetter af den nordfrisiske historie. Det gælder også interaktioner mellem frisere og danskere. Steensen beretter blandt mange emner om diger, de store stormfloder, etableringen af Frederiksstad, halliger, frisisk selvforvaltning, symbolik, tyskorienterede sangfester, 1864, novellen *Der Schimmelreiter*/Skimmelrytteren af Theodor Storm og afstemningskampen i 1920, hvis ultimative valg mellem Danmark og Tyskland også polariserede nordfrisere. Han beskriver tillige forfølgelsen af jøder, koncentrationslejrene ved

Husum og Ladelund, interfrisiske relationer og mange flere temaer, som hver for sig beskrives koncentreret og rigt illustreret på få sider.

Tredje del er en kronologisk fortegnelse af kredsen Nordfrislands historie fra grundlæggelsen i 1970 og frem til konsekvenserne af coronapandemien pr. 31. december 2021. Perspektivet er således ført helt frem til nutiden og viser Steensens præcise krønikeblik på væsentlige begivenheder.

I fjerde del beskæftiger den vidtfavnende Steensen sig med nordfrisisk litteratur i prosa, poesi og drama, herunder krøniker og landsdelsbeskrivelser, begyndelsen på litteratur skrevet på nordfrisisk, erindringer, Theodor Storm, hjemstavnsromaner, digte og andre litterære genrer skrevet af nordfriserne på frisisk eller tysk. Det er en beskrivelse, der eftertrykkeligt viser den kulturelle rigdom i Nordfrisland.

Femte afsnit er skrevet af Uwe Haupenthal og sammenfatter kronologisk ordnet kunstens historie i Nordfrisland med fokus på byggekunst, plastik og maleri.

Det sjette og afsluttende afsnit består af bidrag af Ulf Bästlein og Konrad Küster og omhandler musikken i Nordfrisland på tværs af århundrederne. Herunder skriver Küster meget vidende om orgelkultur, organister og kirkemusik før 1840 illustreret med billeder af de flotte store orgler i nordfrisiske kirker. Bästlein skriver kortfattet om verdslig musik i 18. århundrede og giver en karakteristik af den musikalske udvikling i 19.-21. århundrede.

I løbet af sin historiker- og direktørgerning har Thomas Steensen nærmest ene mand skrevet størstedelen af Nordfrislands historie. Uden hans forskning og formidling ville vores viden om nordfriserne og Nordfrisland være betydeligt mindre. Med myreflid og enorm produktivitet har han kortlagt nordfrisernes historie og samtidig med blik for mange forskellige forhold og perspektiver. Denne bog følger sig fint ind i rækken. Det er intet tungt faghistorisk og annoteret værk, men en bred, velskrevet, rigt illustreret fremstilling, som er egnet for enhver med interesse for nordfrisiske forhold.

Jørgen Kühl

Thaler, Peter (ed.): *Like Snow in the Sun. The German minority in Denmark in Historical Perspective.*

De Greuyter Oldenbourg, 2022, 221 sider.

Den danske historiker H.V. Clausen forudså i 1918, at det tyske mindretal ville forsvinde "som dug for solen" når grænsen blev flyttet og Sønderjylland var kommet til Danmark. Sådan er det som bekendt ikke gået, men udsagnet er baggrunden for titlen på Peter Thalers antologi *Like Snow in the Sun*. I forordet noterer Thaler videre, at hvor der er skrevet og udgivet meget om det danske mindretal i Sydslesvig, er det samme langt fra tilfældet med hensyn til det tyske mindretal i Sønderjylland. Med antologien vil han og forfatterne til bogens ti kapitler rette lidt op på denne ubalance.

Som bogens titel antyder, er antologien skrevet på engelsk, og den har to forskellige målgrupper; den første er forskere, studerende og øvrige læsere med særlig interesse i tysk og skandinavisk historie. Den anden målgruppe er læsere, der interesserer sig for nationale mindretal, grænseområder og kulturel diversitet. Antologien lever til fulde op til dette formål. Det er velgørende med et værk om det dansk-tyske grænseland – i dette tilfælde det tyske mindretal – som er skrevet til et publikum uden for regionen og med et ønske om et øge kendskabet til områdets særegne sproglige, politiske og identitetsmæssige forhold. Omvendt må det også konstateres, at det alene er to-tre kapitler, der for alvor bringer ny viden frem. Hvis man i forvejen har stort kendskab til grænselandets historie, vil der ikke være så meget nyt at hente, fordi de fleste kapitler er oversigtsartikler, som er baseret på indholdet af eksisterende forskning.

Det er også velgørende, at Thaler har fået udenlandske forfattere til at bidrage til antologien. Den amerikanske historiker Ryan J. Gesme foretager i kapitel 3 – "To Remain a Schleswiger. The construction of Communal Identities in the Era of the Great War" – en interessant analyse af skabelsen af regionale identiteter i Slesvig i årene før og under 1. verdenskrig, som er baseret på resultaterne fra hans egen afhandling om det samme emne. Anika Seemann er tilknyttet Max Planck instituttet, og hun har skrevet kapitel 5 – "On War, Loyalty, and Reconciliation. The German Minority during the Second World War and the Postwar Legal Reckoning" – som i vid udstrækning er baseret på den eksisterende forskningslitteratur om mindretallets ageren under krig og besættelse og behandlingen af mindretallet under det efterfølgende retsopgør. Ikke desto mindre er det et vigtigt kapitel som er afgørende for forståel-

sen af det tyske mindretals udvikling gennem hele efterkrigstiden. Den britiske sprogforsker Michael Byram har i kapitel 7 – “Learning to Belong. School, Language, and Identity in North Schleswig in the 1980s” – skrevet en fin lille artikel, som er baseret på hans egen undersøgelse fra begyndelsen af 1980’erne, hvor han interviewede 29 afslutningselever fra den tyske skole i Tinglev om sprog og identitet. Byram demonstrerer her, at langt hovedparten af eleverne talte sønderjysk hjemme og sammen med kammeraterne, mens højtysk blev benyttet i skolen og enkelte andre sammenhænge. Rigsdansk blev stort set alene talt i forbindelse med danskundervisningen. Endelig har Ruairidh Tarvet fra universitetet i Edinburgh i kapitel 9 bidraget med artiklen “Between Openness and Authenticity. The Current State of Linguistic Identity in the German Minority in North Schleswig” om forholdet mellem sprog og identitet i dag. Resultaterne er baseret på hans afhandling fra 2021, som igen bygger på en spørgeskemaundersøgelse. Tarvet har fokuseret på sproget og sprogets betydning for mindretalsidentiteten. Det er en interessant pointe i artiklen, at yngre mindretalsmedlemmer i stigende grad benytter rigsdansk, delvist på bekostning af sønderjysk. Ellers er der kort sagt en række genkendelige tendenser i sammenhængen mellem sprog og identitet, som minder rigtig meget om udviklingen inden for det danske mindretal i Sydslesvig.

Hans Schultz Hansens artikel “A community Takes Shape” om perioden fra 1840 til 1914 og Henrik Becker-Christensens artikel “Not a State of Their Own” om mellemkrigstiden er begge glimrende oversigtsartikler, som er bygget på deres respektive afhandlinger fra henholdsvis 2005 og 1990. Derfor er der ikke så meget nyt at hente for kendere af den ældre del af mindretalshistorien. Den tidligere leder af mindretallets arkiv og museum, Frank Lubowitz, har i artiklen “Reconstruction – Construction – Equality” beskrevet udviklingen i de første årtier efter krigen. Artiklen udmærker sig blandt andet ved, at Lubowitz har stort internt kendskab til det politiske lederskab inden for mindretallet. Jørgen Kühls artikel “Minority in Transition. The German Community in Denmark 1995-2020” er en god, kort indføring i mindretallets nyeste politiske-, sproglige- og identitetsmæssige udvikling, hvor han samtidig præsenterer nye resultater. Kühl har valgt at tage afsæt i forskellige begivenheder til at illustrere den forandring, som har fundet sted gennem de seneste 25 år. Artiklen viser samtidig, at der er mange interessante aspekter inden for den nyeste historie, som forhåbentlig bliver undersøgt nærmere i årene fremover.

Antologien er en god indføring i det tyske mindretals historie gennem næsten 200 år. Den kan forhåbentlig være med til at øge interessen for det dansk-tyske grænselands særegne historie blandt en kreds af udenlandske forskere og studerende, der beskæftiger sig med dansk-tysk historie eller med spørgsmål om mindretal, sprog og identitet.

Mogens Rostgaard Nissen

Thomsen, Merete Bo: Den slesvigske Kvindeforening 1922-2022.

Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig e.V., 2022, 128 sider.

Historikeren Merete Bo Thomsen giver i dette jubilæumsskrift et overblik over den hundredårige historie, som Den slesvigske Kvindeforening kan se tilbage på, og som man ellers ikke har hørt så meget om. Beskrivelsen bygger på kildemateriale i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig plus materiale, som foreningens nuværende formand, Annemarie Erichsen, har kunnet skaffe fra eksisterende kredse. Fra distrikterne har materialet været sparsomt.

Bogens struktur bygger på fire afsnit for hvert kvarte århundrede. Hver periode indledes med et tidsbillede af udviklingen i Danmark, hvorved rigsdanske kvinders vilkår sættes i relief over for kvindernes i Sydslesvig.

Efter afstemningen i 1920 gjaldt det for vide kredse i Danmark om at øge tilslutningen til det danske i Sydslesvig ved at yde hjælp. Deri indgik oprettelsen af Den slesvigske Kvindeforening i 1922. Succesen i den første tid fremkaldte stærk modstand fra tysk side. Formålet med foreningen var at "styrke sammenholdet mellem hjemmene". Dertil kom sygepleje og hjælp til gamle og ubemidlede, blandt andet ved uddeling af tøj fra Danmark. Udvalgelse til rekreationsophold i Danmark indgik i arbejdet og senere også "ungdommens dygtiggørelse", blandt andet gennem højskoleophold i Danmark.

Efter 2. verdenskrig skulle foreningsarbejdet skubbes i gang igen. En del af de oprindelige opgaver blev efterhånden overtaget af professionelle. Formålsparagraffens aspekt om ungdommens dygtiggørelse tilgodeså man ved at sende unge kvinder i 12 måneders praktik, dvs. arbejde i huset, efterfulgt af seks måneder på husholdningsskole. Kvinderne sås som husmødre, deri skulle de dygtiggøre sig. Det fremhæves, at man ikke er en "kvindesagsforening". Til gengæld havde distrikterne mulighed for at rekvirere en håndarbejdsdukt fra Håndarbejdscentralen og dermed få en flig af dansk kultur i kraft af dansk håndarbejde.

Arbejdet med ældre og tøjfordeling er stadig en vigtig del af arbejdet.

I tiden omkring 1972, året for Kvindeforeningens 50 års jubilæum, kunne der i Danmark konstateres store omvæltninger, blandt andet med frigivelsen af abort. Det kom der ingen reaktioner fra Kvindeforeningen på. Derimod kunne 50-års stiftelsesdagen fejres med 800 deltagere. Arbejdet med at styrke sammenholdet mellem hjemmene blev varetaget ved hobbyaftener. Et stort arbejde bliver der stadig lagt i understøttelse ved jule- og adventsfester og ældreudflugter samt ved tøjfordelingen.

Det går igen i mange beretninger, at det var vanskeligt at få fat i de unge kvinder. I årsberetningen for 1993 hører vi således, at "aktuelle samfundsforhold" burde inddrages i arbejdet med interesse for andet end "selve køkkenregionen". Der opstod diskussioner om, at arrangementer ikke burde finde sted i den normale arbejdstid, idet mange kvinder var på arbejdsmarkedet. Man samarbejdede med de andre mindretalsforeninger, men Kvindeforeningen skrumpede. Meget ældrearbejde er nu henlagt under kirken, SSF eller Sundhedstjenesten. Merete Bo Thomsens udsagn om, at det "rigsdanske opbrud i kønsrollerne vist endnu ikke var kommet helt til Sydslesvig" gælder set ud fra forfatterens undersøgelser altså for Kvindeforeningen. Det er ukorrekt af forfatteren derfra at bedømme udviklingen i Sydslesvig alment. Også her var der opbrud blandt andet ved *Kvindegruppen*, hvis arkivalier dog ikke er landet i Forskningsafdelingens arkiv - endnu.

Når vi kommer til det sidste kvarte århundrede, ser vi, at tilsvarende rigsdanske foreninger har kæmpet med svindende tilslutning henholdsvis opløsning. Dog har Dansk Kvindesamfund blandet sig og sat væsentlige debatter i gang. I Sydslesvig arrangerer hovedstyrelsen større møder med de sædvanlige emner, og en del kredse og distrikter har et meget fint aktivitetsniveau. Andre sygner hen. Kvindeforeningen har været medarrangør til en række foredrag på Centralbiblioteket og i Kirkehøjskolen. Desuden er der en del organisatoriske opgaver, idet Kvindeforeningen besætter poster i en del af mindretallets udvalg. Dertil kommer formandens repræsentative opgaver og ligeledes deltagelse i LandesFrauenRat.

Bogen afsluttes med et indlæg af den nuværende formand, Annemarie Erichsen. Her sammenfattes de 100 års aktiviteter. Derefter nævner Annemarie Erichsen en række nutidige væsentlige kvindepolitiske emner og stiller det retoriske spørgsmål: "Burde vi kvinder ikke stå sammen i protest?".

Det kan umiddelbart virke, som om Kvindeforeningen kun har spillet en perifer rolle i det sydslesvigske. Men mange steder har netop sammenholdet i Kvindeforeningen holdt sammen på hele det stedlige forningsliv. Kvinderne udførte vigtige opgaver, og især i landdistrikterne var det ikke altid lige let at være mindretal. Det kunne og kan være ensomt.

Kvindeliv har gennem tiderne ikke haft den store bevågenhed, måske bortset fra den allerseneste tid. Derfor er der med dette meget læseværdige indblik i, og overblik over, 100 års skiftende vilkår og udfordringer i Den slesvigske Kvindeforening skabt en lille nødvendig begyndelse til også at inddrage kvinders liv i vores historieskrivning.

Maike Lohse

Trap Danmark 6. Udgave. Bind 16: Vejen, Kolding og Haderslev kommuner, 320 sider. Bind 17: Tønder, Aabenraa og Sønderborg kommuner, 360 sider. Ansvarshavende chefredaktør: Niels Elers Koch. Trap Danmark og Gads Forlag, 2021.

Det har altid været et særkende for værket *Trap Danmark*, at det var mættet med facts. Her kunne man slå op, hvis man ville vide noget om naturforhold, befolkningstal, bygninger og andre specielle emner i alle landets byer og sogne. Siderne var tættrykte og med relativt få illustrationer. Teksten var en guldgrube af facts og nøjagtige oplysninger. Inddelingen betød, at man let kunne finde frem til netop det sted, man var interesseret i at vide noget om.

Sådan er det ikke denne gang. Den nye udgave – nr. 6 i rækken – er meget naturligt opdelt i de nye kommuner fra 2007. Hvert bind omhandler tre kommuner, og man kan købe de enkelte kommunebeskrivelser i hæfteform. Teksten behandler overordnede emner med få lokale eksempler. Den læser, der søger eksakte fakta om specifikke emner, går forgæves til bøgerne, men må søge på internettet, hvor oplysningerne til gengæld er mange og detaljerede. Forfatterne til de enkelte afsnit oplyses ikke, i modsætning til 5. udgave.

Her er det især de historiske og kulturhistoriske afsnit, der bedømmes. Desværre er teksterne ret overfladiske og rummer for mange fejl og unøjagtigheder. Nogle eksempler fra Tønder Kommune (bind 17) vil vise dette: Enklaverne var ikke "den del af hertugdømmet, der hørte under kongeriget" (s. 45). De var, som betegnelsen siger, kongerigske enklaver, der netop ikke var en del af hertugdømmet, selv om de var

omgivet af slesvigsk territorium. "Den lineære forhøjning, der adskiller de inddæmmede græsarealer fra de uinddæmmede marskarealer nærmest Vadehavet" (s. 48, billedteksten) hedder altså et dige. Løgumkloster skole fra 1904 blev ikke "ombygget til rådhus 2006" (s. 76). Det ville være lidt sent. På det tidspunkt var Løgumkloster reelt nedlagt som selvstændig kommune. "Toftlund blev 1990 udnævnt til Danmarks første Brundtlandby" (s. 77). Mon ikke de fleste læsere gerne vil vide, hvad det betyder? "Skærbæk huser bl.a. et soslagteri fra 1981" (s. 79). Ikke et ord om, at det er det gamle Eksportslagteri fra 1924 (som nævnes kort i anden sammenhæng), der af sin nye ejer Danish Crown blev ombygget og specialiseret til at slagte søer. I det korte afsnit om Skærbæks historie (s. 78) er udgravningerne af en af landets største jernalderboplads med gravplads på Hjemsted Banke ikke omtalt. Melby kro er ikke fra omkring 1800 (s. 79), men opført 1651 som postkro og senere udvidet. Marskgården på torvet i Højer (s. 83) blev ikke opført 1823 (men 1824) som tysk præstegård. Det blev den først efter 1945. Og i dag rummer den en madskole. Og vedrørende Gøglerstatuen på Markedspladsen i Løgumkloster (s. 84, billedteksten) er det ikke "rottekongen" Cibrini, der læner sig ind over lirekassen, men formanden for Teltholderforeningen Valdemar Jessen. Cibrini står bagved med høj hat. Billedteksten vedrørende Skærbæk kirke (s. 91) giver tre konkrete oplysninger. De to er forkerte, den tredje særdeles upræcis. Indskriften på tårnvæggen er ikke forsvundet, men dækket af tårntrappens pulpitur, og oplyser ikke, at tårnet stod færdigt "omkring 1509". Indskriften er skrevet med gotisk minuskelskrift og lyder "Istud edificium constructum est anno MDIX" – Denne bygning er opført år 1509, altså en nøjagtig datering. Og kirkens korsarme er indiskutabelt "efterreformatoriske", idet de er opført 1863-64, mere end 300 år efter reformationen!

Forfatteren Hansigne Lorenzen skrev ikke under pseudonym, fordi der var "forbud" mod anvendelsen af det danske sprog i tysk tid (s. 107). Det anvendtes i daglig tale, der udkom danske aviser og bøger, og der blev holdt danske møder, både politiske og kulturelle. Dog var visse danske sange forbudt, ligesom skole- og forvaltningssproget var tysk. Forfatteren og journalisten Gretelise Holm er født "nær Tønder" (s. 108). Ja, men hvorfor ikke være præcis og skrive, at hun kommer fra Rejsby Ballum? I øvrigt er udvalget af forfattere og kunstnere samt kunstværker i det offentlige rum (s. 103-108) særdeles selektivt.

Også fra de øvrige kommuner er der (alt for mange) fejl og unøjagtigheder. Nogle få eksempler: Jaruplund Højskole (17, s. 228) ligger ikke

i Aabenraa Kommune, men i Sydslesvig. Under omtalen af skovene i Sønderborg kommune (17, s. 252) er Nørreskoven, som da vist er den største af kommunens skove, ikke nævnt. Kong Christian X's Bro (17, s. 288) er ingen højbro, men en klapbro. Helvedgård og Østerholm er byttet om på kortet s. 319. Flere steder står, at befolkningen blev halveret o. 1660, men årsagen (pesten 1659) nævnes ikke. Og ikke mindre end tre gange fortælles, at Sandbjerg var Sønderjyllands eneste grevskab. Der var grever både på Gram og Schackenborg. Det sidste var et grevskab fra 1670, mens Gram hørte under stamhuset Giesegård. "Middelalderkirkerne" blev ombygget "i gotisk tid" (17, s. 275), men gotikken er også middelalderlig. Der må nok menes de romanske kirker. Krucifikset i Nustrup Kirke er ikke det eneste vidnesbyrd om en Sankt Hjælper-kult i Danmark (16, s. 277), idet der også på kirkeklokken i Kværns findes et Sankt Hjælper-billede. I omtalen af kirkekunst fra tiden efter Genforeningen (16, s. 178) er en af de mest kendte udsmykninger, Johan Thomas Skovgaards fresko i Sankt Severin Kirke i Haderslev, udeladt. Og Brødremenigheden i Christiansfeld lå næppe i strid med biskop H. A. Brorson i Ribe (16, s. 153), idet menigheden først oprettedes 1772, otte år efter Brorsons død. Man kunne fortsætte længe.

De i øvrigt statelige og smukke bøger fremtræder i et indbydende lay-out med en letlæselig brødtekst og mange smukke og gode farvefotografier. Hovedteksten består af causerende essays, men de meget få krydshenvisninger – sammen med manglende indeks - besværliggør og forringer den praktiske anvendelse som opslagsværk, så det er uanvendeligt "i marken". Her må man ty til internettet. Det virker ret tilfældigt, hvad der er taget med i bøgerne, og hvad der dermed udelades. Og desværre er specialartikler, faktaboxe og billedtekster trykt med meget små typer på en alt for mørk farvetonet baggrund, som i høj grad besværliggør læsningen. På grund af den valgte emneinddeling må de sparsomme oplysninger om specielle forhold eller lokaliteter ofte opsøges flere steder, hvilket der også gøres opmærksom på i forordet. Det gør fraværet af et indeks særdeles mærkbart.

Forlaget reklamerer med, at med den nye Trap er Danmark "det bedst beskrevne land i verden." – Gid det var så vel.

H. E. Sørensen

Forfatterliste

Benjamin Asmussen, museumsinspektør, ph.d.,
M/S Museet for Søfart,
e-mail: ba@mfs.dk

Jens Jacob Refshauge Beck, formidler, uddannet folkeskolelærer
med linjefag i historie og matematik,
Historiecenter Dybbøl Banke,
e-mail: jensjacob@1864.dk

Elsemarie Dam-Jensen, cand.mag., museumsinspektør,
Museum Sønderjylland,
e-mail: elda@sj.dk

Thomas Wegener Friis, ph.d., lektor,
Syddansk Universitet Odense, Institut for Historie,
e-mail: twfriis@sdu.dk

Hans Schultz Hansen, forskningsleder, dr.phil, adj. professor,
Rigsarkivet Aabenraa,
e-mail: hsh@sa.dk

Jens-Christian Hansen, formidlingschef, ph.d.,
Vendsyssel Historiske Museum
e-mail: jch@vhm.dk.

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. arkiv- og forskningsleder ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig,
e-mail: larsnhenningsen@gmail.com.

Martin Klatt, mag.art., ph.d., Syddansk Universitet Sønderborg,
Center for Grænseregionsforskning,
e-mail: mk@sam.sdu.dk.

Ditte Kock, historiker og formidler, cand.mag.,
Historiecenter Dybbøl Banke,
e-mail: ditte@1864.dk.

Jørgen Kühl, ph.d., rektor emeritus, adjungeret professor
ved Europa-Universität Flensburg,
e-mail: joergen_kuehl@gmail.com

Maike Lohse, lektor emirita, Duborg-Skolen,
e-mail: maike.lohse@gmx.de

Anne Marie Ludvigsen, historiker, cand.mag., museumsinspektør,
Museum Sønderjylland,
e-mail: anlu@msj.dk

Preben K. Mogensen, cand.theol., sognepræst i Syd- og Midtangel
danske menighed,
e-mail: pkm@kirken.de

Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningsleder, ph.d.,
Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
e-mail: mrn@dcbib.dk

Jens E. Olesen, professor emeritus, Greifswald Universitet,
Lehrstuhl für Nordische Geschichte,
e-mail: olesen@uni-greifswald.de

Klaus Tolstrup Petersen, cand.mag., historiker, Den Slesvigske Samling,
e-mail: ktp@dcbib.dk

René Rasmussen, museumsinspektør, cand.mag.,
Museum Sønderjylland,
e-mail: rera@msj.dk

Kasper Ratjen, museumsinspektør, ph.d.,
Fiskeri- og Søfartsmuseet,
e-mail: kri@fimus.dk

Anke Spoorendonk, historiker, cand.mag. lektor emerita,
Duborg-Skolen, tidl. minister i Slesvig-Holsten,
e-mail: anke@spoorendonk.de

H.E. Sørensen, forfatter, Skærbæk,
e-mail: melbyhus@mail.tele.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2021

Center for Grænseregionsforskning, Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet

På centeret bød 2021 igen på online undervisning i bacheloruddannelsen i European Studies. Alle aktive undervisere havde imidlertid indrettet sig på betingelserne, selv om det kunne være forbundet med betydelige personlige omkostninger. Det kan dog noteres, at afrafaldet i corona-perioden var stort set nul, hvilket turde kaldes bemærkelsesværdigt.

Behovet for at holde gang i kontakter og vidensdeling blandt de kolleger, der er beskæftiget med grænseregionen, var anledning til, at centeret den 26. februar 2021 inviterede de regionale forskningsinstitutioner til et virtuelt netværksmøde om aktuelle tendenser og projekter inden for mindretalsforskningen. Alle inviterede deltog i det konstruktive møde.

Den 11.-12. maj var centeret og Abteilung für Regionalgeschichte, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel vært for online-konferencen *Handlingsrum og fortællinger i den tysk-danske grænseregion siden 1920* (post.doc. Caroline Elisabeth Weber og professor dr. Oliver Auge), som var udskudt fra 2020. Den virtuelle konference placerede folkeafstemningerne i den europæisk kontekst under indtryk af 1. verdenskrig. Der blev lagt vægt på den regionale bevidsthed i forbindelse med de nationale afstemninger. Yderligere fokusområder var de to mindretal og deres forhold til flertalsbefolkningerne samt et udblik på samtidige europæiske grænsespørgsmål. Der blev også afholdt en offentlig panel-diskussion i forbindelse med konferencen.

Centeret deltog ved Caroline Elisabeth Weber og Steen Bo Frandsen desuden i organisation og gennemførelse af sessionen *Zurück ins Reich? Konflikt, Legitimation und Identität in Grenzregionen* ved den 53. tyske historikerdag i München (6. oktober 2021).

Steen Bo Frandsen deltog i Folkemødet i Ribe i oktober 2021, som betegnede en afslutning på det langstrakte jubilæumsår 2020.

Endelig var Center for Grænseregionsforskning vært for en workshop i Jean-Monnet programmet *Frontem* 18/19. november i Sønderborg. Bag organisationen stod Katarzyna Stoklosa, Martin Klatt og Steen Bo Frandsen. Workshopen havde international deltagelse fra Jean-Mon-

net netværket. Den første dag blev grænseregionens udvikling præsenteret i akademiske bidrag, mens den anden var afsat til såkaldte fokusgrupper med deltagelse fra et antal aktive deltagere i mindretalslivet på begge sider af grænser.

Centerets medarbejdere har i det forløbne år modtaget større bevillinger fra Carlsberg Fondet og DFF, Danmarks Frie Forskningsfond, og vil fremover deltage i det canadisk ledede projekt *Borders in Globalisation*.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

I arbejdsåret 2021-2022 har Danevirke Museums (DAMU) aktiviteter i tiltagende grad været præget af forberedelserne til det nye formidlingscenter, som finansieres af A.P. Møller Fonden og Augustinus Fonden. I november 2021 kunne Sydslesvigsk Forening (SSF) bekendtgøre, at den nye bygning ved Danevirke på cirka 1900 kvadratmeter bygges af Lundgaard & Tranberg Arkitekter fra København. Planen er, at centret skal stå færdigt inden udgangen af 2024.

Det nye Danevirke-formidlingscenter. Illustration: Lundgaard & Tranberg arkitekter.

Sæsonen 2021 var dermed også DAMUs sidste sæson i Danevirkegården, en tidligere landbrugsejendom fra 1836, hvor museet har holdt til, siden det blev grundlagt i 1990. Nøglen blev drejet om for sidste gang den 30. november, hvorefter de hidtidige udstillinger blev taget ned. De talrige indlån fra Museum Sønderjylland samt andre institutioner og privatpersoner er foreløbigt gået tilbage med en hjertelig tak for lån.

I februar 2022 flyttede museet ind i et midlertidigt besøgscenter på en grund overfor. Efterfølgende er Danevirkegården og nabobygningen Rødekro blevet revet ned, og siden 2. maj har Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein i samarbejde med Museum Sønderjyllands arkæologi foretaget en stor udgravning på området. Den forventes at være afsluttet i slutningen af august 2022. Dermed forberedes nybygningen, som skal opføres i 2023-2024.

Netop denne udgravning har formentlig været medvirkende til, at DAMUs månedlige besøgstal i foråret 2022 på trods af container-mellemløsningen har nærmet sig "det normale" (i form af 2019-tallene) efter en lang og dyb corona-dal. I 2021 kunne museet først åbne tre uger senere end sædvanligt, efter at kulturinstitutionerne havde været lukket ned. Men også de efterfølgende covid-restriktioner og Tysklands klassificering som "rød zone" i Danmark bidrog så afgjort til, at genopstarten blev mere træg end håbet og først for alvor tog fat efter sommerferien. Året 2021 sluttede da også med et samlet besøgstal på museet kun på lidt over 10.600.

Udstillinger

Det største særudstillingsprojekt i det forgangne år har været udstillingen *Fra grænsekamp til kulturel frihed – 100 år med det danske og det tyske mindretal*, som er blevet til i et samarbejde mellem DAMU og Deutsches Museum Nordschleswig i Sønderborg. Projektet var blevet forberedt til hundredåret for folkeafstemningen om grænsen i 2020, men måtte udskydes som så meget andet. Udstillingen med informationsvægge, eksponater og 30 portrætter af mindretalsmedlemmer blev vist i Landdagens bygning i Kiel fra den 14. september til den 14. oktober 2021.

I museumsbygningen ved Danevirke arrangeredes desuden fra 1. oktober til 30. november en sidste lille kabinetsudstilling under titlen *Små gaver, stor historie*. Den præsenterede objekter, som museet har fået overdraget af privatpersoner i løbet af de sidste år – mange af dem med relation til kirken i 1864.

Til DAMUs interimis-besøgscenter blev der i starten af 2022 udviklet nye udstillingsselementer, der sammen med enkelte dele fra den hidtidi-

ge udstilling giver et komprimeret overblik over Danevirkes 1500-årige historie på 85 kvadratmeter.

Formidlingen

Formidlingen uden for museets bygning har ligeledes været præget af pandemien og de tilsvarende restriktioner for arrangementer. Det lykkedes dog i samarbejde med partnerne i verdensarven Hedeby-Danevirke den 15. august 2021 at gennemføre et stort arrangement, *Verdensarvsfesten 2021*, hvor også vikingegruppen Opinn Skjold slog lejr ved volden for første gang i mere end to år. Det blandede program med informationer om verdensarven og aktiviteter for hele familien tiltrak i alt 1.170 mennesker i løbet af en søndag – en god lejlighed til at pleje forholdet mellem museet og lokalbefolkningen og præsentere planen om et nyt museum.

Et besøg ved Danevirke er altid først et besøg ved volden. DAMU råder over en solid stab af freelance guider, som kan bookes til rundvisninger efter behov. Derudover tilbyder vi som noget nyt to faste ture om måneden, som afholdes uafhængigt af deltagerantal, og uden at der kræves tilmelding på forhånd. Hver anden søndag i måneden er der rundvisning i den Arkæologiske Park, hver fjerde søndag en guidet vandretur fra Danevirke Museum til Hedeby.

I det forløbne år har DAMU atter udvidet formidlingen af det historiske anlæg med en egen publikation. Bogen *Danevirke i det 19. og 20. århundrede – nationalisme, nationalsocialisme, dansk-tysk udsoning og myten om Søren Telling* af museumsleder Lars Erik Bethge er i første omgang udkommet i en tysk udgave; den danske forventes af være klar senere på året. Sammen med *Danevirke – Danmarks fødselsattest og verdens kulturarv* (Lars Erik Bethge/Nis Hardt, 2020) danner den det indholdsmæssige grundlag for formidlingen på stedet og i de nye udstillinger, som DAMU frem til 2024 skal udvikle i samarbejde med en udstillingsproducent samt arkæologiske og historiske eksperter.

Samarbejde

DAMU er netop en institution med en klar formidlingsprofil, der kun i meget begrænset omfang bedriver egen samlings- og forskningsvirksomhed. Derfor er vi i særlig grad afhængige af det gode netværk, som er blevet opbygget i de sidste 30 år. Her på det sidste er samarbejdet med danske institutioner blandt andet blevet styrket gennem en udvikelse af museets rådgivende udvalg. Moesgaard Museum er for første

gang repræsenteret ved historikeren Kasper Andersen og Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg ved lederen, Mogens Rostgaard Nissen. Desuden er lederen af Kongernes Jelling, Morten Teilmann Jørgensen, blevet udpeget som ny repræsentant for Nationalmuseet, og også Museum Sønderjylland er fortsat til stede qua sin direktør, nu altså Axel Johnsen. MSJ og SSF/DAMU er derudover allerede knyttet sammen via en samarbejdsaftale, og det samme forventes at være tilfældet med Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, inden nærværende tekst udkommer. Den arkæologiske ekspertise sikres også gennem en tæt dialog med Archäologisches Landesamt.

I marts 2022 kunne DAMU sammen med Vikingemuseet Hedeby og Kongernes Jelling præsentere den første håndgribelige frugt af et tættere samarbejde mellem disse tre institutioner. Den fælles marketingkampagne "Harald Blåtand... handel, forsvar og pral" er blevet til med støtte fra INTERREG-programmet TOUR-BO. Tre motiver af tegneserietegneren Bjørk Friis fra de tre steder skal tydeliggøre den grænseoverskridende forbindelse mellem grænselandets UNESCO-verdensarvssteder fra vikingetiden. Aktuelt arbejdes der i samarbejde med Viborg Visuals med en animationsfilm, som fortæller en historie fra vikingetiden med udgangspunkt i He-

Museumslederne fra Jelling, Danevirke og Hedeby sætter sammen spot på Harald Blåtand. Foto: Martin Ziemer, DAMU.

deby, Danevirke og Jelling – et formidlingsprojekt, som støttes af Region Sønderjylland-Schleswigs INTERREG-baserede program KursKultur.

Ud over dette konkrete projekt fortsætter det daglige samarbejde med et væld af partnere i regionen omkring verdensarven Hedeby-Danevirke. Her henvises til museets beretning i *Sønderjysk Årbog 2021*.

Lars Erik Bethge

Deutsches Archiv Nordschleswig

Siden juni 2021 har arkivet båret navnet Deutsches Archiv Nordschleswig. Med denne navneændring understreges flytningen til den samme bygning som museet, og begge institutioner præsenteres som en sammenhørende enhed.

Siden sommeren 2021 er der blevet sorteret og registreret i det nye arkiv. Efter flytningen af arkivet viste det sig, at en stor del af materialerne var meget groft og overfladisk registreret – eller slet ikke. De må derfor grundigt gennemgås med stor tålmodighed og vedholdenhed. Det er da også i første omgang et hovedfokus for arbejdet i arkivet, for det er kun, når man kender sit materiale og sine dokumenter, at man kan arbejde med dem, forske og yde en omfattende hjælp ved forespørgsler.

Op til 13 frivillige arbejder utrætteligt for at støtte arkivledelsen med dette arbejde. Denne hjælp er meget værdsat, for uden dette engagement ville et på forhånd langvarigt forløb gå meget langsommere. Herfra skal lyde en stor tak.

I øjeblikket findes der et søgemiddel på arkivets hjemmeside, hvor de hidtil registrerede indleveringer fra tyske mindretalspersonligheder kan findes i et pdf-dokument. Listen opdateres løbende og altid, når en beholdning er færdigregistreret. En registrant over de øvrige hidtil registrerede materialer er endnu ikke at finde der, men arbejdet er i gang. Begge lister blev indtastet i et digitalt format af frivillige. Igen mange tak. Blandt de arkiver, der stadig mangler at blive registreret, ses der til stadighed samlinger med stamtavler og stamtræer, der går virkelig langt tilbage.

Arkivet har siden sommeren 2021 desuden været medlem af SLA, Sømmenslutningen af Lokalararkiver, og bruger af Arkibas. Tilslutningen er på plads, men der er endnu ikke registreret noget, da arkivet først skal sorteres internt. Først da kan der registreres i Arkibas og offentliggøres via hjemmesiden www.arkiv.dk.

Arkivets og museets historiske og videnskabelige bogbestand er i øjeblikket ved at blive registreret og kan findes i det tyske bibliotek i Aaben-

raas bibliotekssystem. Med denne sammenlægning er det også muligt for danske brugere og interesserede at blive opmærksomme på vores bogbestand. Aktuelt ses 1.373 hits, hvis der søges på Museets beholdning i kataloget. Vi har siden efteråret 2021 haft en læsesal i huset, så interesserede og forskere efter aftale kan studere arkivmaterialer og bøger på stedet.

Ud over sorteringen og registreringer af arkivbeholdningen gennemføres der rundvisninger på tysk og dansk. Således er der hver mandag klokken 14 skiftevis en åben rundvisning på tysk og dansk. Dertil kommer forskningsforespørgsler om blandt andet personer, bygninger, faldne soldater, foreninger og forfædres tilknytning til mindretallet.

Nina Jebsen

Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Vi har som de fleste andre været ramt af corona-nedlukningen. Mange af vore arrangementer og foredrag er blevet aflyst eller udskudt, og det har gennem flere måneder været vanskeligt for brugerne at benytte vores materiale i arkivet og samlingen. Af en eller anden grund har pandemien også betydet, at vi generelt har haft færre henvendelser end normalt. Vi har forsøgt at hjælpe brugerne bedst muligt med i et vist omfang at scanne og sende scannet arkivmateriale. Hen over sommeren kom der igen mere gang i aktiviteterne med foredrag og arrangementer på biblioteket, ligesom antallet af brugerhenvendelser er kommet op på det normale niveau. I nedlukningsperioden har Martin Bo Nørregård gjort en stor indsats for at samle alle registreringer i Arkibas, så det fremover er det eneste arkivsystem, vi benytter. Tilsvarende har Marco Petersen i nedlukningsperioden registreret bøger, som er afleveret til samlingen. Både Arkivet og Den slesvigske Samling har modtaget meget interessant materiale i løbet af året, som er eller er ved at blive arkiveret og registreret.

Vi har gennem et stykke tid været i gang med at lave en ny hjemmeside, som omfatter både Forskningsafdelingen, Arkivet og Samlingen. Hjemmesiden får det fælles navn "Sydslesvig Historie", og det fremgår tydeligt, at Den slesvigske Samling og Arkivet hver for sig og samlet er unikke samlinger.

I forsommeren 2021 gennemførte vi en spørgeskemaundersøgelse om, hvordan corona-pandemien har påvirket medlemmerne af det danske mindretal, og resultaterne blev præsenteret i en lille bog i november i samarbejde med Flensborg Avis. Desuden udkom Rejhan Bosnjaks bog "Danskhed under forandring. Det danske mindretals selvopfattelse",

og umiddelbart efter nytår 2022 udkom bogen "Den slesvigske Kvindeforening 1922-2022", der er skrevet af Merete Bo Thomsen. Mogens Rostgaard Nissen har skrevet artikler om Jacob Kronika, der udkommer i to festskrifter til henholdsvis Uwe Danker og Flemming Just. Endelig har Martin Bo Nørregaard skrevet en artikel i antologien "Aner i krig – Kilder fra Napoleonskrigene til 2. Verdenskrig", der er udgivet af Danske Slægtsforskere.

Klaus Tolstrup Petersen er godt i gang med sit ph.d.-projekt, som blev påbegyndt 1. oktober med indskrivning på Aarhus Universitet. Karen Gram-Skjoldager er hovedvejleder. Arbejdstitlen er "Den sønderjyske bevægelse i Danmark 1864-1914 – det sønderjyske spørgsmål som katalysator for national identitet og selvforståelse."

I begyndelsen af juni afholdt vi i samarbejde med ECMI konferencen *Minorities and Self-determination – 100th Anniversary of the Post-World War I Plebiscites*. Konferencen var digital, og den forløb godt. Vi er glade for, at det kunne lade sig gøre at gennemføre konferencen og få afsluttet projektet om Genforeningen. Efter to års nedlukning lykkedes det endelig igen at afholde Historiske Dage i København i marts 2022. Vi deltog vanen tro

Rejhan Bosjnaks præsentation af sin bog, *Mindretallet under forandring*, foregik på Dansk Centralbibliotek i Flensburg. Foto: Tim Riediger, Nordpool.

i en stand sammen med en række andre sønderjyske institutioner. Emnet for standen var folkeafstemningen om Flensborg i 1920, og med cirka 9.000 gæster var det et velbesøgt arrangement.

Julie Andersens postdoc-projekt om turisme i regionen, som vi gennemfører i samarbejde med Syddansk Universitet, har ligget i dvale i 2021 grundet barselsorlov, men er genoptaget i marts 2022.

Vi regner med fremover at udgive en del af vore bøger i fællesskab med Historisk Samfund for Sønderjylland. Det skyldes, at mange emner for vore udgivelser er sammenfaldende, ligesom det vil være en fordel i forbindelse med fondsansøgninger. Endelig vil der være fordele vedrørende redigeringsarbejdet. Vi har allerede et par fællesudgivelser i sigte.

I løbet af året havde vi to universitetsstuderende i praktik. Stine Kim Vestergaard læser historie på Syddansk Universitet og har blandt andet brugt praktikopholdet til at forberede sit speciale, hvor hun tager afsæt i materiale i arkivet. Niels Riisager studerer på Humboldt i Berlin og har været beskæftiget med arkivopgaver og i beskedent omfang som forskningsassistent. Vi ser det som et stort plus for os – og for de studerende – at der kommer praktikanter, og forventer også, at det sker fremover.

Klaus Tolstrup Petersen og Mogens Rostgaard Nissen

Frøslevlejrens Museum

Frøslevlejrens Museum - besøgstal

Knap 25.000 gæster besøgte museet i 2021. Det er et stykke fra gæstetallet i 2020, da en corona-sommer holdt mange danskere hjemme. Tælleren stoppede dengang først ved 30.500 gæster. En nedlukning i store dele af 2021 påvirkede selvfølgelig også besøgstallet, men en god anden halvdel af juli og en god sensommer trak den anden vej.

På trods af et forår i nedlukningens tegn har vi i 2021 oplevet en stigning i antallet af forudbestilte foredrag og omvisninger. Det blev til 148 mod 82 arrangementer i 2020.

Spot på formidlingen

Der arbejdes på en lang række nye formidlingstiltag, der skal være med til at sikre endnu flere gæster til Frøslevlejren. Det skal blandt ske ved at udvikle nye rundvisninger. I 2021 tog vi hul på rundvisningen *Fra Port til Port*, hvor de besøgende kommer med på turen fra indgangsporten gennem hovedvagtårnet og ud til pigtrådshegnet for at ende i den anden ende af lejren ved den port, hvorigennem blandt andre de deporterede forlod Frøslevlejren. Denne rundvisning tegner til at blive

et populært tiltag. I blandt andet efterårsferien var der godt fyldt op til rundvisningerne. Museet fortsætter i 2022 arbejdet med at udvikle og forfine nye rundvisningskoncepter.

Et andet formidlingstiltag handler om projektøren på hovedvagtårnet. Ved en inspektion i sensommeren 2021 måtte konservatorer fra Nationalmuseet konstatere, at den originale projektør var så medtaget, at den måtte under beskyttelse for vejr og vind. Den vil efter endt konservering indgå i formidlingen inden døre. Vores ambition er dog at bringe lejrens projektør til live igen. Derfor vil vi i den kommende tid søge finansiering til produktion af en replika, der skal placeres på hovedvagtårnet. Håbet er, at Frøslevlejren i 2023 har et nyt vartegn med projektørens lys over lejren.

I 2021 blev flere af de formidlingstiltag, der var sat på hold under nedlukningen, aktiveret. Det drejer sig blandt andet om et flugtspil udarbejdet i samarbejde med Useeum og om 'Lokumsrygter' på fangebarakernes autentiske toiletter.

Udstillingen *Børn og Unge i Krig* blev også forsinket på grund af nedlukningen, så det blev besluttet at fortsætte dette formidlingsprojekt i 2021. Online knytter der sig også en digital del til udstillingen.

Bog om Gestapos fangelejre i Danmark

2021 blev også året, hvor endnu en bog om Frøslevlejren så dagens lys. Henrik Skov Kristensen har i en længere årrække samlet kilder til en bog om de tyske politifangelejre Horserød og Frøslev. Bogen *Gestapos fangelejre i Danmark. Horserød 1943-44, Frøslev 1944-45* fik gode anmeldelser i en lang række dagblade.

Personale

Gry Scavenius Bertelsen er i 2021 blevet fastansat som museumsinspektør og vil sammen med museumsinspektør Dennis Larsen udgøre det stærke hold, der sikrer det faglige fundament for nye formidlingstiltag.

Frøslevlejrens Museum har i 2021 også fået ny chef. Henrik Skov Kristensen gik medio 2021 på pension, og ny chef er Morten Teilmann-Jørgensen, født i Rinkenæs og opvokset på Als. Han er tillige chef for Nationalmuseets to øvrige besøgssteder vest for Storebælt, Kongernes Jelling og Kommandørgården på Rømø.

Kommandørgården

På Nationalmuseets vestligste besøgssted har forvalterparret Aviaaja Kleist og Alevander Köhler siden 2020 skabt ny energi på Komman-

dørgården. Heller ikke på Rønmø kunne det flotte resultat fra 2020 dog overgås. I 2021 besøgte 14.000 gæster stedet mod 16.000 i 2020.

Morten Teilmann-Jørgensen

Nationalmuseets konservator, Louis Lange Wollesen, der fremviser den store projektor efter nedtagelsen. Foto: Dennis Larsen, Frøslevlejrens Museum.

Museum Oldemorstoft

Sæsonen 2021 blev endnu en gang præget af corona. Sæsonåbningen blev forsinket til 21. april grundet restriktionerne, og foråret bar endnu præg af en vis tilbageholdenhed fra gæsternes side.

Åbningen af Told- og Skattemuseets nye udstilling på Oldemorstoft måtte grundet nedlukningen udskydes, men den 28. september var det endelig så vidt. På en smuk efterårsdag kunne borgmester Thomas Andresen sammen med formanden for Dansk Told- og Skatteforbund, Jørn Rise, indvie den nye udstilling.

Borgmester Thomas Andresen og formand for Dansk Told- og Skatteforbund, Jørn Rise, åbner sammen grænsebommen og dermed Told- og Skatteudstillingen på Oldemorstoft. Til højre ser Mads Mikkel Tørsleff, Museum Oldemorstoft. Foto: Liselotte Barker.

I udstillingen fortælles især om toldens historie igennem 1000 år, hvor fokus er på Sønderjylland, de skiftende told- og statsgrænser, studehandel på Hærvejen, ligesom Grænsegendarmeriet også har en væsentlig plads. I 2022 etableres formidlingstilbud rettet mod børn og børnefamilier i relation til udstillingen.

Generelt er museet i en proces med at nytænke sin formidling til børn.

Mads Mikkel Tørsleff

Museum Sønderjylland

På samme måde som årsberetningen for 2020 indledningsvis understregede, nemlig at Covid-19-krisen på næsten alle områder havde påvirket museet, begynder beretningen for 2021 med en pointering af, at krisen også dette år satte sit præg på de fleste sider af museets drift og regnskab. Indadtil på grund af hjemmearbejde og hjemsendelse med lønkomensation, udadtil på grund af kulturinstitutionernes lukning frem til 21. april og restriktionerne frem til 11. juni 2021. Museerne lukkede igen den 19. december 2021. Situationen nødvendiggjorde omfattende omprioriteringer af arbejdet. De særligt kritiske, de strategisk vigtige og de lovbundne opgaver blev løst, mens andet, som krævede møder, fremmøde på arbejdspladsen eller besøg på biblioteker eller arkiver, måtte udskydes eller opgives. Blandt de områder, som blev prioriteret højest, var arbejdet med den lovbundne og indtægtsdækkede arkæologi, arbejdet med særudstillinger og helhedsplaner, forberedelserne til genåbningen og ikke mindst den store indsats med flytning af museets samlinger med henblik på indflytningen i Bevaringscenter Sønderjylland. Prioriteringerne betød, at museet kom ud på den anden side med gode tilbud på plakaten og fortsat momentum i de strategiske projekter. Men lige som de fleste andre kulturinstitutioner i Danmark måtte Museum Sønderjylland konstatere, at publikum var blevet mere tilbageholdende og måske havde fået nye kulturvaner.

På flere planer markerede årsskiftet 2021 / 22 en forskydning af fokus for Museum Sønderjylland. Den langstrakte proces, der begyndte i 2018 med implementering af den nye enhedsorganisation, var nu kommet så langt, at den gav resultater, der også var synlige for publikum – på hjemmesiden, i udstillingerne, i cafeerne, i butikkerne og i markedsføringen. Bevaringscenteret blev indviet, og hovedparten af museets genstande flyttede ind i det nye hus. Dermed var det store strategiske projekt *Orden på samlingerne* bragt så langt frem, at fokus kunne flyttes til nye strategiske områder, herunder formidling, forskning og udvikling af de enkelte museer.

Museum Sønderjyllands direktør siden 2016, Henrik Harnow, fratrådte i juli 2021 og afløstes af Axel Johnsen.

Simon Moberg Torp, bestyrelsesformand

Axel Johnsen, direktør

Årsberetning 2021

Museum Sønderjylland blev i 2018 organiseret som en enhedsorganisation med tre afdelinger, Økonomi & Drift, Viden & Samlinger samt Publikum & Formidling. Efter tre år begyndte museet at kunne høste væsentlige fordele af den nye organisation og den nye måde at arbejde på, samtidig med at fusionsarbejdet fortsatte. I centrum for denne transformation stod i 2021 afslutningen af den største opgave i museets historie, nemlig opførelsen og indvielsen af Bevaringscenter Sønderjylland. Her bringes samlingerne fra mere end 50 lokale magasiner sammen og fusioneres ind i en ny og fælles registrerings- og bevaringssystematik, som med tiden vil blive blandt de bedste i landet. Ved årets udgang var over halvdelen af museets samling flyttet ind i det nye hus. Også på en række andre områder blev der arbejdet videre med at skabe systematik og ensartethed på tværs af organisationen. Det gjaldt ikke mindst i afdelingen Økonomi & Drift, hvor der blev implementeret en ny rekrutteringsprocedure, og arbejdet med at udarbejde en onboarding procedure blev påbegyndt. Der blev også sat gang i en beskrivelse af museets økonomiske procedurer, og implementeringen af museets nye Facility Management-system fortsatte, og en ny bestyrelsesportal blev taget i brug. Det er alt sammen opgaver, som koster kræfter i opbygningsfasen, men som på længere sigt betyder en professionalisering og en mere effektiv udnyttelse af medarbejdernes tid og kompetencer.

Museum Sønderjyllands driftsgrundlag er sammensat af tre hovedgrupper: Det ordinære statstilskud, driftstilskuddet fra de fire sønderjyske kommuner og dernæst indtægterne fra entré, museumsbutikker og eksterne bevillinger til udstillinger og bøger. Kommunernes tilskud fastlægges hvert fjerde år i en økonomiaftale. I 2021 udløb den hidtidige aftale, og en ny, der omfatter regnskabsårene 2022-2025, blev indgået. Den nye økonomiaftale er lige som de foregående udregnet efter per capita-princippet, men i modsætning til tidligere aftaler, hvor driftstilskuddet var fuldt løn- og pristalsreguleret, opererer den nye aftale med en modificeret løn- og prisfremskrivning, som betyder, at fremskrivningen af det kommunale tilskud bliver lavere i aftaleperioden.

Økonomiaftalen indeholder også en beskrivelse af samarbejdet mellem kommuner og museum og de mål og pejlemærker, der arbejdes efter. Som et led i dette samarbejde har Museum Sønderjylland skabt et fast mødeforum, hvor museet mødes med de fire kulturforvaltninger til gensidig orientering, udvikling af konkrete projekter og drøftelse af problemstillinger af fælles interesse. Et væsentligt fokusområde i dette samarbejde er at højne antallet af sønderjyske skoleklasser, der krydser kommunegrænserne for at besøge museerne i nabokommunerne.

Bevaringscenter Sønderjylland

I 2021 kunne museet afslutte projektet med opførelse og ibrugtagning af et nyt bevaringscenter til den sønderjyske kulturarv. Projektet blev formelt skudt i gang den 1. maj 2018, da finansieringsgrundlaget var på plads takket være bidrag fra de fire sønderjyske kommuner, A.P. Møller Fonden, Augustinus Fonden og museets anlægsmidler. I december 2019 blev grundlaget yderligere styrket med en bevilling fra Slots- og

Bevaringscenter Sønderjylland blev festligt indviet den 1. november 2021 med deltagelse af de fire sønderjyske borgmestre, Slots- og Kulturstyrelsen og Augustinus Fonden, der ved denne lejlighed også repræsenterede A.P. Møller Fonden. På talerstolen ses enhedschef fra SLKS Christina Papsø Weber. Foto: Flemming Wedell.

Kulturstyrelsen. Bevaringscenteret blev rettidigt overdraget fra entreprenøren til museet den 14. juni 2021 og umiddelbart herefter taget i brug af personalet. Byggeriet blev festligt indviet den 1. november 2021 med deltagelse af de fire sønderjyske borgmestre, Slots- og Kulturstyrelsen samt Augustinus Fonden. Projektet er altså virkeliggjort til tiden, uden indskrænkninger og for den aftalte anlægssum. Siden færdiggørelsen og ibrugtagningen har museet identificeret enkelte mindre områder, hvor vi i det kommende år vil arbejde med forbedringer. Bevaringscenteret er skabt med en vision om, at magasinet skal åbne sig mod publikum, herunder ikke mindst skoleklasser. Faciliteterne giver helt nye muligheder, og derfor er museet i gang med at udvikle skoletilbud omkring anvendelse af naturvidenskabelige metoder i arbejdet med kulturarven. Et pilotprojekt lanceres i 2022, og tilbuddet rulles endeligt ud i 2023.

Flytning fra MSJ's mange magasiner til det nye bevaringscenter

Opførelsen af Bevaringscenter Sønderjylland udgør med afstand det største element i det strategiske satsningsområde, der i strategien fra 2018 blev kaldt *Orden på samlingerne*. Nært forbundet med dette projekt er den krævende flytteproces, der involverer gennemgang, nedpakning, flytning og genplacering af museets cirka 290.000 genstande. Flytteprojektet er afviklet sideløbende med byggeprojektet og løber frem til foråret 2023, hvor det afsluttes. Ved udgangen af 2021 var hovedparten af museets gamle magasiner tømt og flyttet, nemlig Kulturhistorie Tønder (220 m³), Kunstmuseet Tønder (283 m³), Kulturhistorie Aabenraa (296 m³), Sønderborg Slot (1.400 m³), Cathrinesminde Teglværk (150 m³), fjernmagasinet i Løgumgårde (200 m³) samt Brundlund Slot (203 m³). På en række lokaliteter i Sønderjylland er museet i gang med at opsiges lejemål og afhænde de lagerbygninger, som nu ikke længere bruges.

Flytningen af museets samlinger er ikke bare en fysisk flytning, men også en total gennemgang af registreringerne i SARA og SPECIFY. Det er første gang i Museum Sønderjyllands historie, at der på denne måde gøres status på samlingsområdet, og selvom gennemgangen har blotlagt områder, hvor der i de kommende år skal arbejdes med at forbedre opbevaring og registrering, er det ikke for tidligt at sige, at formålet med det strategiske satsningsområde *Orden på samlingerne* er opfyldt.

Udviklingsprojekter i Gram Lergrav, Tønder og Aabenraa

Gram Lergrav er defineret som et af museets fire fyrtårne i strategiperioden 2021-2025, og fokus har især været rettet mod forbedring af

brugeroplevelsen i landskabet og i og omkring bygningen. Hovedfokus i projektet er en markant forbedring af oplevelsen for gæsterne i lergraven og en bredere faglig formidling af de emner, som stedet og museets naturhistoriske ansvarsområde rummer. Der arbejdes med fire temaer, nemlig 1) Gramhavet – palæontologi og evolution, 2) Gram urskov: skovens liv og evolutionære tilpasninger, 3) Islandskabet i Sønderjylland og 4) Universets dannelse og udvikling.

Efter fremlæggelse af helhedsplanen for Museet i Tønder for kommunalbestyrelsen i Tønder har kommunen givet tilsagn om en medfinansiering på 15-20 millioner kroner under forudsætning af, at projektet realiseres i sin helhed. Dermed har kommunalbestyrelsen også lagt vægt på planens ambition om en markant udvidelse af formidlingen af Hans J. Wegner i en kulturhistorisk kontekst. Projektet blev i 2021 beregnet til cirka 70 millioner kroner.

Museumsprojektet på havnen i Aabenraa rykkede også et skridt fremad med byrådets beslutning om at afsætte 40 millioner kroner til formålet. Museum Sønderjylland og Aabenraa Kommune er enige om, at det nye museum skal være et centralt og markant element i kommunens store byudviklingsprojekt på havnen, som konkretiseres i disse år.

Undervisningstilbuddet i Bevaringscenter Sønderjylland blev beskrevet så vidt, at der kunne arbejdes med den eksterne finansiering. Formålet er at tilbyde grundskolens ældste klassetrin og de videregående uddannelser tværfaglige forløb med naturvidenskab anvendt på kulturarven. De første prøveforløb gennemføres i 2022, og tilbuddet forventes rullet helt ud i 2023.

Den arkæologiske virksomhed

Ved indgangen til 2021 fik Museum Sønderjylland af Slots- og Kulturstyrelsen tildelt det formelle ansvar for arkæologien i Kolding Kommune. Dette skete efter oprettelsen af Museum Kolding, der ikke selv har arkæologi som fagligt arbejdsområde. Museum Sønderjylland har arbejdet i Kolding Kommune på vegne af Museet på Koldinghus siden 2002, så områdets arkæologi er ikke ukendt for museet. En af årets største arkæologiske undersøgelser fandt da også sted i Kolding Kommune ved Langholtgård vest for motorvejsfrakørselen Kolding Syd. Her blev der udgravet adskillige landsbyer, spredt liggende enkeltgårde, en stor urnegravplads, hvoraf flere grave rummede et rigt våbenudstyr, samt forskellige andre anlæg, alt hovedsageligt fra ældre jernalder. Udgravningerne i dette område kommer til at fortsætte i 2022, og vi ender med

at få et værdifuldt indblik i, hvordan et område blev udnyttet igennem de første tusind år af jernalderen.

I det hele taget er disse år præget af omfattende anlægsarbejder inden for museets ansvarsområde. På grund af disses arealmæssige størrelse får museet indblik i bebyggelsers og gravpladsets udvikling i et større område over et længere tidsspænd. I 2021 drejede det sig udover Langholtgård også om Padholm syd for Vonsild og Fårhus vest for Padborg. Den arealmæssigt største udgravning foregik dog på Nordals, hvor Nordals Ferieresort kommer til at ligge. Her er der undersøgt et stort antal huse og gårde fra især førromersk jernalder og starten af ældre romersk jernalder. En del af husene må være samtidige med ofringen af Hjortspring-båden, der blev fundet for knap 100 år siden cirka fem km syd for resortet. Undersøgelsen har givet vigtige oplysninger om dagligdagen i det samfund, der stod bag denne ofring.

Store anlægsprojekter gav også fine indblik i middelalderens samfund. Her har særligt omfattende kloakeringsarbejder i både Højer og Tønder tiltrukket sig opmærksomhed. I Højer har undersøgelserne vist, at byen blev genstand for en større bebyggelsesudvidelse i forbindelse med overflytningen af Tønder Havn til Højer i 15-1600-tallet – efter anlæggelsen af hertug Hans den Ældres store havdige. Byområdet blev udvidet og direkte hævet med tilførsel af jord og klæg. I Tønder fandtes sensationelt betydelige rester af byens yngste havnekaj, der blev tilbage efter flytningen til Højer. Havnekajen kendes fra ældre fotografier, men alle regnede med, at den var blevet fjernet i 30'erne. Det var den ikke. Efter en fredning arbejdes med at gøre anlægget tilgængelig for offentligheden. Et større byggeri i Perlegade i Sønderborg har desuden givet det første større arkæologiske indblik i denne bys middelalderhistorie.

I disse år bibringer metaldetektoren os megen ny viden om forhistorien, særligt inden for perioderne jernalder, vikingetid og middelalder. Et af årets sensationelle fund skyldtes netop en dygtig detektorfører, Michael Kildal, der ved Højhave nær Sdr. Vilstrup opdagede rester af et bronzekar og hurtigt henvendte sig til museet. Den efterfølgende udgravning afslørede en af landets rigeste kvindegrave fra vikingetiden, nærmere første halvdel af 900-tallet. Kvinden lå begravet i en trækioste, der stod i et 2 x 2,7 meter stort gravkammer. Hun var iført en fornem dragt med tre fibler og indvævede sølvtråde samt en kæde med glasperler og et vedhæng af sølv. Med sig i graven havde hun desuden et fornemt udstyr bestående af en kniv og en saks, et træskrin med metalbeslag, et spillebræt, en spand med metalbeslag og trælag, samt

endelig det bronzefad, der førte til opdagelsen af graven. Alle gravgaver er taget op af graven som præparater og skal nu udgraves omhyggeligt af konservatorerne. Men allerede nu har graven understreget, at Haderslev Næs var et centralt område i Sønderjylland i vikingetiden.

Indsamling og erhvervelser

De seneste års fokus på sønderjyder i 1. verdenskrig har kastet mange større og mindre afleveringer af sig. Her skal fremhæves et fotoalbum fra tre krigsdeltagere fra Sundeved og en marinejakke med tilhørende hue fra Unterseeboot-Flotille Flandern. Uniform og hue har tilhørt Jep Jørgen Jepsen fra Lavensby på Als. Jepsen var Ober-Ubootsmatrose og gjorde tjeneste på den tyske ubåd UC-6. Hans ubåd gik ned i september 1917.

I samarbejde med Tønder Kommune købte Museum Sønderjylland en seglstampe fra omkring 1560. Seglstampen har været brugt til at sikre ægtheden af byens officielle dokumenter. Motivet er et tremastet sejlskib. Det samme motiv udgør i ændret form stadig Tønder Kommunes byvåben. Fra nyeste tid er Leif Maiboms kostume til revyfiguren Thorleif indgået. Kostumet har gjort lykke i Sønderborgrevyen gennem mange år. I den mere alvorlige afdeling har museet indsamlet enkelte genstande, der knytter sig til covid-19: Den første vaccinationssprøjte, der blev brugt i Sønderjylland, samt mundbind og afsprøjtningsskuffer med sønderjyske motiver.

Kunstenheden blev generøst støttet af fondene til erhvervelser i 2021. Med støtte fra 15. Juni Fondens særlige pulje til indkøb af samtidskunst i en også for kunstnerne svær covid-19-tid erhvervede Museum Sønderjylland video- og lydværket *Dyret* (2020) af Jacob Kirkegaard (født 1975), der blev vist på kunstnerens soloudstilling *Mellem Rum* på kunstmuseet i Tønder i 2021. Desuden støttede Ny Carlsbergfondet erhvervelsen af Magnus Andersens *Farming Simulator* (videoinstallation, 2015-21), *Et ægte hvepsebo* (maleri, 2021) og *En gårdbestyrer byder velkommen* (maleri, 2021).

Wegnersamlingen blev udvidet med hele syv møbler, hvoraf seks blev købt fra en større dansk Wegnersamling i Aarhus: et jalousiarkivskab, en armstol produceret hos Planmøbler, en prototype på en armstol til vielsessalen på Aarhus Rådhus, to Windsorstole (med og uden armlæn, produceret hos henholdsvis Mikael Laursen og Fritz Hansen) og en foldestol i kanvas og stål. Det sidste møbel, en såkaldt Murphy-bed fra 1960'erne, blev hentet i Sverige. Der blev således erhvervet en række af Wegners mindre kendte møbler fra andre kategorier end den, Wegner er mest kendt for, nemlig stolen.

Fortid og nutid: Blandt museets nyanskaffelser var dels en seglstampe fra 1560, dels helt aktuelle covid-19-effekter, endda med påtrykt reference til grænselandet. Foto: Museum Sønderjylland.

I den naturhistoriske enhed er der indsamlet enkelte meget fint bevarede krabbeboller fra Gram Lergrav. Museet har desuden taget imod en meget fin samling af især snegle og muslinger indsamlet i Gram Lergrav og i Enderupskov Grusgrav over årtier af nu afdøde Henrik S. Jensen.

Publikum & Formidling

Året i Publikum & Formidling bød endnu engang på en stor mængde arbejde og koordinering grundet de mange aflyste arrangementer og udskudte udstillinger. Heldigvis lykkedes det at afholde en Hertug Hans-festival på Arkæologi i Haderslev i samarbejde med lokale aktører og frivillige kræfter. Festivalen tiltrak over 500 gæster, som også besøgte den nyåbnede udstilling, *Det forsvundne hertugdømme – Hertug Hans den ældre 500 år*. Det samme gjaldt for det levende teglværk på Cathrinesminde, som også i år blev afholdt i samarbejde med over 50 frivillige aktører og tiltrak over 1500 gæster.

I juli lancerede Museum Sønderjylland salg af onlinebilletter med mulighed for timeslots på alle museer. Billetsystemet har været længe undervejs og er udviklet i samarbejde med museets kasseleverandør, så der er fælles lagerstyring mellem onlinesalg og billetter, der bliver solgt i billetsalget.

I 2019 påbegyndte Publikum & Formidlingsafdelingen et systematisk arbejde med at indsamle og analysere gæstedata – primært fra museets egne digitale platforme. Disse er nyttige pejlemærker på både små og store tendenser, men skal gerne ses i sammenhæng med kvalitative brugerstudier, der fortæller mere uddybende om gæsternes overvejelser og bevæggrunde. Derfor gennemførte Museum Sønderjylland i sommeren 2021 en større kvalitativ brugerundersøgelse i samarbejde med det antropologiske firma Maple med henblik på at øge kendskabsgraden hos regionale gæster over 50 år på museerne i Tønder og på Sønderborg Slot. Undersøgelsen har bidraget med mange små og store indsigter og har givet anledning til at tilpasse både markedsføring og formidlingstiltag.

Som i de foregående år gennemførte afdelingen også Den nationale Brugerundersøgelse på Sønderborg Slot, Museerne i Tønder og Kunstmuseet Brundlund Slot. Undersøgelsen viste i år, at gæsterne i gennemsnit giver museumsoplevelsen 8 point ud af 10 mulige.

Økonomi & Drift

Arbejdet i afdelingen har været præget af en rolig og stabil drift med fortsat fokus på optimering af procedurerne omkring den økonomi-

ske og personalemæssige administration. Der er i forbindelse med covid-19-pandemien også i 2021 brugt en del ekstra ressourcer i både Økonomi og HR på administration af de forskellige støtteordninger.

Museets økonomistyring har nu fundet en form, hvor der følges op på månedsbasis med alle ledere, der har budgetansvar. Arbejdet med at beskrive de økonomiske procedurer blev påbegyndt i 2021 og forventes afsluttet i 2022. På HR-området er arbejdet med beskrivelse af museets samlede onboarding-proces, der blev påbegyndt i 2020, fortsat. Rekrutteringsproceduren, der er første del af onboarding-processen, er færdigimplementeret, og onboardingproceduren, der er anden del, er beskrevet og er i gang med at blive testet i forbindelse med de næste rekrutteringsforløb, hvorefter den færdiggøres og implementeres i hele organisationen.

Implementeringen af museets Facility Management-system er fortsat i proces i form af registrering og indtastning af data samt løbende ibrugtagning af forvaltere og øvrige brugere. I løbet af 2021 viste implementeringen sig at være mere omfattende end forudset, og museet overvejer at inddrage bistand fra eksterne konsulenter til den sidste del af processen.

Det længe ønskede intranet blev implementeret i 2021 og er blevet et godt redskab, der sikrer let og ensartet adgang til information for alle medarbejdere og understøtter den interne kommunikation, både mellem ledelse og medarbejder, men også medarbejderne imellem.

Der blev i 2021 også implementeret en elektronisk bestyrelsesportal, BetterBoard, hvor alle dagsordener, bilag og referater fra museets bestyrelsesmøder samles.

Udstillinger

I 2021 åbnede Museum Sønderjylland ikke færre end ni nye udstillinger fordelt på fem museer:

- *Kunstnernes Christian den 2. – fortolkninger i billedkunst, litteratur og drama*

19. juni 2021 til 2. januar 2022 på Sønderborg Slot: En udstilling om skiftende kunstneriske fortolkninger af Christian II. Udstillingen viser markante fremstillinger af kongens liv i billedkunst, litteratur og scenekunst. Fra Kronborgtapetet i 1500-tallet til Bjørn Nørgaards skitser til gobelinen "Renæssancen" fra 1980'erne, men med en hovedvægt på 1800-tallets historiemaleri, hvor interessen for kongen var stærkest.

- *Franciska Clausen - det evige eksperiment*
6. februar 2021 til 24. april 2022 på Brundlund Slot: Franciska Clausens værker er en stor og vigtig del af museets ansvarsområde og samling. Derfor var det med stor glæde, at museet kunne præsentere den første soloudstilling med Franciska Clausen i længere tid. I udstillingen var det også muligt at vise malerier, som ikke tidligere har været vist, da en generøs donation fra Aage og Johanne Louis-Hansens Fond muliggjorde konservering af en række værker. I foråret 2021 viste DR en udsendelse om Franciska Clausen, hvor museumsinspektør Jens Tang Kristensen viste rundt i udstillingen på Brundlund Slot, og stipendiat Inge Lise Mogensen Bech fortalte om sin forskning i Franciska Clausen.
- *Hjemme og ude*
17. december 2021 til 12. juni 2022 på Brundlund Slot: En mindre udstilling på slottets anden sal med præsentation af et udvalg af landskabs-, marine- og blomstermalerier, rejsebilleder, tegninger og portrætter af blandt andre C.W. Eckersberg, Martinus Rørbye, Hermann Carmiencke, Ditlev Blunck, O.D. Ottesen og C.A. Jensen.
- *Jakob Kirkegaard – Mellem Rum*
22. januar 2021 til 19. september 2021 på Kunstmuseet i Tønder: Udstillingen rummede både helt nye værker lavet specielt til kunstmuseet i Tønder samt highlights fra Kirkegaards mangeårige arbejde med lyd. Via mægtige lydinstallationer blev gæsterne taget med til det enorme grænsehegn mellem USA og Mexico, til de smeltende iskapper i Grønland og til obduktion af en menneskekrop. Alt sammen tabubelagte steder og emner udsat for en kunstnerisk bearbejdning.
- *Palle Nielsen 100 år – Katastrofer og mirakler*
30. januar 2021 til 20. juni 2021 på kunstmuseet i Tønder: En af Danmarks absolut mest betydningsfulde tegnere og grafikere ville være fyldt 100 år i 2020, og det blev markeret med en udstilling, som på grund af covid-19 blev udskudt til primo 2021. Palle Nielsens værker handlede om storpolitiske emner, udfordringer og begivenheder. Han så det som sin vigtigste opgave at skildre den verden, han så omkring sig, og dette gøres i en helt særlig æstetisk sammensætning af mirakler og katastrofer i formfuldendte kompositioner. Udstillingen blev til i samarbejde med Fuglsang Kunstmuseum og Skovgaard Museet.
- *Landskab: Fra paradys til fremmed land*
22. juni 2021 til 8. maj 2022 på kunstmuseet i Tønder: I udstillingen inviterede Kunstmuseet i Tønder til et genbesøg i Museum Sønderjyllands omfattende samling og kom med et bud på menneskets

forskellige forhold til naturen. I udstillingen præsenteredes tre nyere hvervede værker af Rune Bosse.

- *Rejsen som redskab*
9. september 2021 til 6. marts 2022 på kunstmuseet i Tønder: Udstillingen *Rejsen som redskab* undersøgte, hvordan over 40 designere og arkitekter fra Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige har indarbejdet rejseaktivitet i deres praksis fra 1940'erne til i dag. *Rejsen som redskab* er blevet til i et fælles samarbejde mellem Designmuseet Helsinki i Finland, Vandalorum i Värnamo, Sverige og Museum Sønderjylland – Kunstmuseet i Tønder.
- *Det forsvundne hertugdømme – hertug Hans den Ældre 500 år*
5. juni 2021 til 22. maj 2022 på Arkæologi Haderslev: I anledning af 500-året for hertug Hans den Ældres fødsel åbnede Museum Sønderjylland udstillingen, der tog gæsterne med på en rejse til 1500-tallet, hvor hertug Hans regerede fra sit slot i Haderslev. Udstillingen bestod af fortællinger og genstande, der vidner om hertugens liv og om magt og fyrsteværdighed i 1500-tallet i den helt nye samfundsstruktur, som opstod efter reformationen, hvor fyrsten blev samfundets øverste leder.
- *Hanne Behrens – så enkelt er det*
26. marts 2021 til 23. oktober 2021 i Drøhdes hus: Udstillingen med guldsmed Hanne Behrens' arbejder viste først og fremmest værker fra de seneste fem år, først og fremmest unika smykker i tekstile teknikker i guld og sølv.

Forskning og publikationer

- A.K.O. Alstrup og M.E. Steeman: "Obduceret Cuviers næbhval (*Ziphius cavirostris*)", *Dyrlægen*, 3, 2021.
- Hans Chr. Andersen, Silke Eisenschmidt, Anders Hartvig, Klaus Hirsch, Mads Leen Jensen, Tenna Kristensen, Lennart S. Madsen, Lilian Matthes, Mette Nissen, Katrine Riis, Anne Birgitte Sørensen, Mette Sørensen, Frauke Witte: Alle artikler om oldtid, middelalderarkæologi og -historie, middelalderlig byhistorie samt middelalderlige voldsteder i afsnittene om Haderslev, Kolding, Sønderborg, Aabenraa og Tønder kommuner, *Trap Danmark*, 6. udgave, 2021.
- Søren Brøgger og Anders Hartvig: "Bjerndrup – et skattefund med bebyggelse fra vikingetiden". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Silke Eisenschmidt: "Burials with Horse Equipment in Schleswig. The cultural connection to the Fregerslev burial". I Anne Pedersen &

Merethe Schifter Bagge (red.): *Horse and Rider in the late Viking Age: Equestrian burial in perspective: Papers from a conference Skanderborg 27-28th of June 2019*, Aarhus 2021.

- Silke Eisenschmidt: "Burials with Wagon Bodies. The female perspective". I Anne Pedersen & Merethe Schifter Bagge (red.): *Horse and Rider in the late Viking Age: Equestrian burial in perspective: Papers from a conference Skanderborg 27-28th of June 2019*, Aarhus 2021.
- Per Ethelberg: "Mellem angler og jyder ved Kassø". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Louise Felding, Lilian Matthes og Vianna Tastesen: "Tekstilproduktion i dansk bronzealder". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Almut Fichte: "Knoglerne fra Kassø". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Anders Hartvig og Mette Sørensen: "Et indblik i den ældre og højmiddelalderlige bebyggelsesstruktur i Sønderjylland". I M. Svart Kristiansen og L.C. Bendtsen (red.): *Landbebyggelsens struktur. Middealderens Rurale Danmark*, Højbjerg 2021.
- Birgitte Hjort, Mikkel Leth Jespersen og Lennart S. Madsen: *Det forsvundne hertugdømme. Hans den Ældre 500 år*, [udstillingskatalog].
- *I ildlinjen. H.C. Brodersens krigsdagbog 1914-1919. Med indledning af Martin Bo Nørregaard, Claus Bundgaard Christensen og René Rasmussen*, København 2021.
- Elsemarie Dam-Jensen: "Der gaar som en Brusen igennem vort Land Sangens rolle i afstemnings- og genforeningstiden i Sønderjylland", *Sønderjyske Årbøger* 2021.
- Elsemarie Dam-Jensen og Hanne Behrens: *Guldsmed Hanne Behrens – så enkelt er det*, [udstillingskatalog].
- Mads Leen Jensen: "En rig kvindegrav med hesteudstyr – nye resultater fra Tombølgård". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Mikkel Leth Jespersen, "Verden ligger åben. 1814-1920". I Mikkel Leth Jespersen og Hans Schultz Hansen: *Sønderjysk Søfarts Historie*, bind 2, Aabenraa 2021.
- Jens Tang Kristensen: "Kul på kunsten og koks i kedlen – Om Macholms virkelige verden". I Karen Elsebeth Jensen m.fl. (red.): *Hovedværker – Dialoger mellem Niels Macholm og Kristian Devantier*, Hillerød 2021.
- Jens Tang Kristensen: "Miró and the Danish Avant-Garde". I Christi-

- an Kortegaard Madsen (red): *Miró & Jorn*, Silkeborg 2021.
- Jens Tang Kristensen: "Når man krydser bånd, væves man ind i historien". I Jonas Georg Christensen (red): *1+1=11*, København 2021.
 - Jens Tang Kristensen: "Chok – Vilhelm Bjerke Petersen og hans surrealismeudstilling på Den Frie i 1935", *Perspective* 2021, URL: <https://perspective.smk.dk/chok-vilhelm-bjerke-petersen-og-hans-surrealismeudstilling-paa-den-frie-i-1935>.
 - Mariann Kristensen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Kunstnernes Christian 2. Fortolkninger i billedkunst, litteratur og drama*, [udstillingskatalog].
 - Tenna R. Kristensen: "Grænser i landskabet – sten- og jorddiger". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
 - Tenna R. Kristensen: "Skatte eller skrammel – gravminder på sønderjyske kirkegårde". I Hasse Neldeberg Jørgensen, Per Kristian Madsen og Ingrid Wass (red.): *Herrens Hus Herrens Have*, København 2021.
 - Lennart S. Madsen: *Der stod et slot i Haderslev, Langs Fjord og Dam*, Haderslev 2021.
 - Casper Marienlund: "Beboelse i landskabet – en analyse af bebyggelsernes placering i landskabet fra jernalder til middelalder i området omkring Eltang Vig". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
 - Rasmussen, René: "Nordschleswiger und Flensburger im Ersten Weltkrieg". I Heiner Bröckermann (red.): *Krieg und Frieden: Wegmarken der deutsch-dänischen Geschichte 1848 bis 1955*, Potsdam 2022.
 - Katrine Moberg Riis og Annette Frölich: "Ønlev-kvinden – en højstatus kvindegrav med et kirurgisk redskab fra yngre romersk jernalder". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.

Besøgstal

Museet fortsatte i 2021 det strategiske arbejde med at skabe et museum med tilbud, der er relevante og attraktive for målgrupperne. Indsatsen blev lagt på mange planer: I branding af de enkelte museer med deres respektive kernefortællinger og opholdskvaliteter, i valget og prioriteringen af udstillinger og aktiviteter, der finder sted i museerne, og de scenografiske og formidlingsmæssige valg, der åbner fortællingerne op. I den henseende var den nye pop up-butik og -café på Sønderborg Slot signalgivende. Den blev godt modtaget af gæsterne.

Besøgs- og aktivitetsstatistikken for 2021 blev påvirket stærkt af covid-19 – stærkere end i 2020, der omfattede en usædvanlig god sommer med staycation-bølge og statsfinansieret rabatordning på billetpriserne. Disse fordele var der ikke i 2021. Til gengæld var museerne lukket frem til 21. april, og fremgangen derefter var beskeden. Først efter 11. juni, hvor de sidste restriktioner blev ophævet, kom der mere gang i besøget. Besøgsstatistikken skal altså ses på baggrund af, at der ingen omsætning var i årets første fem måneder – og at det ikke var muligt at iværksætte markedsføring af museernes tilbud før langt inde i sæsonen.

Museets besøgstal har siden 2018 været opgjort konservativt som tal over billetsalg og kasse. I 2019 godkendte bestyrelsen et notat, der for hver lokalitet redegør for eventuel tælling af gæster, der ikke løser billet – det skyldes de meget forskellige museer, nogle med skulpturpark, andre omgivet af et kulturmiljø. Grundlæggende opfattes museets optælling dog fortsat som konservativ.

	Gæster 2021	Gæster 2020	Gæster 2019	Gæster 2018	Gæster 2017
Sønderborg Slot	34.789	60.857	52.960	53.148	56.322
Cathrinesminde Teglværk	16.453	8.341	17.486	15.417	16.604
Kulturhistorie Tønder/ Kunstmuseet i Tønder	12.916	20.438	27.340	25.607	32.875
Højer Mølle	10.734	11.843	7.892	3.184	4.241
Drohøses Hus	1.269	2.087	2.688	2.863	1.736
Arkæologi Haderslev	4.610	3.728	6.710	4.681	11.203
Kulturhistorie Aabenraa	808	1.494	2.656	2.712	5.092
Kunstmuseet Brundlund Slot	35.869	8.406	15.108	15.575	17.234
Gram Lergrav - Palæontologi	6.403	10.620	6.123	6.786	7.259
Besøgende i alt på museets besøgssteder	123.851	127.814	138.963	129.973	152.566
Foredrag, rundvisninger og uv-besøg ved museets medarbejdere uden for museets fysiske rammer	4.938	13.382	13.048	15.322	18.272
Samlet besøgstal for Museum Sønderjylland	128.789	141.196	152.011	145.295	170.838

Antallet af besøgende på Museum Sønderjyllands enkelte museer i 2021.

Ud fra denne tælle måde opgøres museets besøgstal i 2021 til 128.789 mod 141.196 i 2020 og 152.011 i 2019. I absolutte tal var nedgangen størst på Sønderborg Slot, der hele året desuden var en byggeplads på grund af den store tagudskiftning. Set i det lys må det nærmest betegnes som positivt, at der kom 34.789 gæster (52.960 i 2019). Blandt de mange udsving bør nævnes museet i Tønder, der ligeledes oplevede en markant nedgang fra 27.340 i 2019 til 12.916 i 2021. Omvendt viste Højer Mølle med 10.734 gæster mod 11.843 i 2020 og 7.892 i 2019, at den store modernisering fra 2019 modvirkede krisen. Kunstmuseet Brundlund havde 35.869 gæster – et usædvanligt højt besøgstal (15.108 i 2019), som skyldes museets samarbejde med Aabenraa Kommune om en lysfestival i slotsparken i november-december.

Udviklingen i 2021 var helt uforudsigelig, men der tegnede sig til forskel fra 2020 et billede af, at Museum Sønderjylland lige som andre kulturinstitutioner i landet havde tabt terræn. I en undersøgelse gennemført af Organisationen Danske Museer i august 2021 blev det oplyst, at 43 % af de danske museer havde oplevet et markant fald i besøgstallene i sommermånederne i forhold til 2019. Museum Sønderjylland deltog i rundspørgen og rapporterede om en nedgang på 30 % sammenlignet med 2019.

Axel Johnsen

Rigsarkivet Aabenraa

2021 blev som det foregående år stærkt præget af arkivets lukning under corona-pandemiens hærgen. Læsesalen var lukket indtil slutningen af maj måned, og størstedelen af medarbejderne var sendt på hjemmearbejde i samme tidsrum og igen fra medio december. De frivillige fotografer var ligeledes udelukket fra at virke en stor del af året.

Modtagelse af arkivalier

Rigsarkivet Aabenraa modtog en aflevering fra Familieretshuset af arkivalier fra det nedlagte Sønderjyllands Statsamt bestående af 783 arkivæsker, ligesom der indgik en supplerende aflevering fra Sønderborg Statsskole omfattende 35 æsker. Der indkom et mindre antal afleveringer fra private, som imidlertid endnu ikke er ordnet og registreret.

Der blev foretaget bogindkøb for at holde den sønderjyske samling à jour med nye udgivelser, men midlerne hertil er knappe, hvorfor Rigsarkivet Aabenraa med taknemmelighed tager imod frieksemplarer af bøger, som beror på arkivets samlinger.

Læsesal og formidling

Med den fortsatte lukning af læsesalen store dele af året blev besøgstallet i 2021 alt andet end imponerende. I de fire måneder juni, august, september og oktober var der 508 besøgende på læsesalen, og der blev ekspederet 735 enheder. Et nyt ansigt på læsesalen var Bo Johannsen, der blev ansat som vagtmester efter Leo Vinther Pedersen. Endvidere ansattes Mads Kyvsgaard Mogensen i en fast stilling som sagsbehandler af ansøgninger fra brugere om adgang til sager om dem selv, ligesom Aya Thygesen blev midlertidig ansat til at besvare spørgsmål indgået via Rigsarkivets telefonvagt og varetage andre formidlingsopgaver.

På grund af pandemien blev det først muligt at gennemføre arrangementer efter sommerferien. Der blev arrangeret seks tastedage med indskrivning af arkivalier, tre dage med frivillig vejledning samt en Daisyworkshop, en slægtshistorisk og en ejendoms historisk workshop. Endvidere kunne tre historiske foredrag gennemføres. Henrik Skov Kristensen fortalte om Frøslevlejren med baggrund i sin nys udkomne bog om Gestapos fangeleje i Danmark under besættelsen, Peter Hopp berettede om den tyske mindretalsleders, pastor Johannes Schmidt-Vodders, forhold til nazismen, og Lars N. Henningsen markerede med sit foredrag om, da Sønderjylland/Slesvig blev samlet i 1721, 300-året for inkorporationen af den gottorpske del af Slesvig i kronen. Der kom 50-75 deltagere til foredragene, hvilket var under det normale, men tilfredsstillende i situationen.

Forskning

En del af forskningen var efterslæt på genforeningsjubilæet året før. Hans Schultz Hansen fik således udgivet artiklen Genforeningen på sporet: De sønderjyske jernbaner i årene omkring 1920 i tidsskriftet *Jernbanehistorie* og en artikel om H.P. Hanssen og genforeningen i det nye historiemagasin *Æra*. Dertil kom artikler i *Sønderjysk Månedsskrift* om Rigsarkivets kildepakke om Genforeningen, sønderjysk landbrug før, under og efter Genforeningen samt om Cornelius Petersens fornærmelse af statsminister Stauning i 1926. Hans Schultz Hansen deltog med indlæg i konferencer om mindretalsforskningen i grænseregionen, handlemuligheder og fortællinger i den dansk-tyske grænseregion, historisk retfærdighed og det tyske mindretals historie. Leif Hansen Nielsen fik publiceret fire større artikler om de sønderjyske købstæders historie i *Trap Danmarks* 6. udgave, bind 16 og 17.

Studiecentrum for Sønderjyllands historie

Arbejdet var også her stærkt hæmmet af corona-pandemien. Det var igen kun muligt at afholde tre netværksmøder. Her fremlagde de to ph.d.-studerende Katrine Crone og Jon Thulstrup fra henholdsvis Aarhus og Syddansk Universitet deres projekter om genforeningsjubilæerne 1945-2020 og det tyske mindretal gennem fire generationer. De er begge tilknyttet studiecentret som gæsteforskere for derved at opnå et miljøskifte, der i corona-tiden ikke har kunnet gennemføres udenlands. Endvidere blev der diskuteret manuskripter til bøger om Den slesvigske Kvindeforening, en kompakt sønderjyllandshistorie og regionale eliter i Sønderjylland.

Seks medlemmer af studiecentret arbejdede med korrekturer på oversættelser af deres bidrag til bogen *Følgerne af Slesvigs deling i 1920* samt med illustrationer. Indledning, forfatterpræsentationer med mere kom på plads. Kort efter nytår 2021/22 blev hele materialet sendt til forlaget Hamburg University Press. Den færdige bog vil blive præsenteret i sommeren 2022.

Der udkom en enkelt monografi: Lars N. Henningsen: *Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-2021*, Dansk Kirke i Sydslesvig og Historisk Samfund for Sønderjylland. 160 s.

Dertil kom adskillige artikler, hvoraf der igen var flere med relation til genforeningsjubilæet. Antallet af foredrag ved Studiecentrets medlemmer blev stærkt reduceret på grund af corona-pandemien.

Hans Schultz Hansen

Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2021

Historisk Samfund for Sønderjylland – årsmøde 2021

Historisk Samfund for Sønderjyllands årsmøde blev afholdt lørdag den 23. april 2022 på Gram Højskole. Cirka 65 medlemmer deltog. Årsmødet indledtes med et spændende foredrag af museumsinspektør Lars Grundvad fra Museet på Sønderkov om den førkristne helligdom ved Fæsted-Harreby og dens rolle i vikingetidens Sønderjylland. Efter kafebordet var der generalforsamling. Formanden for Haderslev kreds, Sven-Erik Ravn, valgtes til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var beslutningsdygtig og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Styrelsens beretning

Sønderjysk søfarts historie 1-2

Den største begivenhed i 2021 var udgivelsen af vort forskningsfyrtårn *Sønderjysk søfarts historie* i to bind, som blev markeret på Kalvø den 31. august 2021. Dermed løftede vor forening igen en stor grundforskningsopgave. Udgivelsen skete i samarbejde med Museum Sønderjylland. De to bind satte en ny standard for vore publikationer. Med dem fik sønderjysk søfart endelig sin historie solidt og let tilgængeligt skrevet af førende eksperter på området. Søfarten var længe et fremtrædende erhverv i det slesvigske med stolte traditioner inden for skibsbyggeri, hvad enten det var Hjortspringbåden fra Als eller Cimber fra Kalvø. Sønderjyder tog på langfart til Nordatlanten efter sæler eller til Kina efter te. Der var stærke lokale maritime traditioner som på Løjt land eller Rømø. Der har været skrevet meget om enkelte steders søfart, om enkelte skibe og om enkelte søfarende – men aldrig før nogen samlet undersøgelse med en moderne tilgang og en nutidig formidling. Den har vi fået nu.

Værket var aldrig blevet til noget uden forfatterne: forhenværende vicedirektør og seniorforsker Flemming Rosenvind Rieck, Museum Sydøstdanmark, professor Bjørn Poulsen, Aarhus Universitet, arkivleder Mette Guldberg, Ribe Byhistoriske Arkiv, museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland og museumsinspektør Karsten Hermansen, Marstal Søfartsmuseum. Professor Martin Rheinheimer,

Syddansk Universitet, har forfattet indledning og afslutning og fra start til slut fulgt projektet med råd og vejledning. Jørgen Andersen har tegnet bogens mange kort. Forhenværende konsulent Hans-Ole Mørk har udarbejdet registrene og læst grundig korrektur. Formidlingsinspektør Stefanie Robl, Museum Sønderjylland, har fungeret som billedredaktør. Mikkel Leth Jespersen og Hans Schultz Hansen har varetaget tekstredaktionen. Siden arbejdet blev påbegyndt i 2014, har P.J. Schmidt-Fonden løbende ydet tilskud til projektet. Michael Jebsen Fonden gav tidligt tilsagn om et tilskud. Siden kom BHJ-Fonden og Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat med om bord som sponsorer. Desuden har der været tale om en betydelig egenfinansiering fra Historisk Samfund. Mikkel Leth Jespersens og Stefanie Robls arbejdsindsats er finansieret af Museum Sønderjylland.

Reaktionerne på værket har hidtil været gode. På historie-online.dk skrev Kresten Søe, at det næppe er for tidligt "at klassificere Sønderjysk søfarts historie som et grundigt, veldisponeret og indbydende nyt hovedværk i den danske søfartshistoriske litteratur". I Fanø Ugeblad skrev Per Hofman Hansen: "Glæd dig over fremlæggelsen af en omfattende ny viden om dansk søfarts historie skrevet både fængslende og let tilgængelig. Denne viden er absolut ikke kommet af sig selv. Den trykte litteratur om søfartens historie i alle aspekter er ekstremt omfattende, og de mange arkivalier, der gemmer sig vidt forskellige steder, er ofte svært tilgængelige. Dertil magter kun de allerfærreste at overskue, bearbejde og tilgængeliggøre dem for en bredere kreds. Jeg vil derfor tro, at selv forfatterne ind imellem må have været ved at segne under åget af det gigantiske materiale, men det er på forbilledlig vis lykkedes dem at sortere, samle og bearbejde det til en helt enestående fremstilling. Dertil er værket imponerende smukt og righoldigt illustreret af et både kendt og helt ukendt billedmateriale og særdeles anskuelige og letlæselige grafiske oversigter og tabeller". Til dato er der solgt cirka 330 sæt.

Andre udgivelser

Dansk Kirke i Sydslesvig havde 100-års fødselsdag i 2021, og i den anledning har vi i samarbejde med DKS udgivet Lars N. Henningsens bog *Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-2021*. I 1921 oprettedes en særlig dansk menighed i Flensborg, og efter 1945 voksede den ud over hele Sydslesvig. Længe var der konflikt med den slesvig-holstenske landskirke. I dag er grænselandets kirker nået til at leve med hinanden i gensidig re-

spekt, og aktuelt er udfordringen snarere verdsliggørelse og traditionstab. Mette Bock gav i *Grænsen* en positiv vurdering af bogen: "Meget er blevet bedre og mere fredeligt. Men mange udfordringer er konstante og har rødder helt tilbage til de vanskelige år før etableringen af DKS i 1921... Det fortælles levende i Lars N. Henningsens væsentlige bidrag til grænselandshistorien." Bogen udkom uden for skriftrækken, hvor vi også fremover vil publicere manuskripter af mere populært tilsnit.

I 1982 udgav vi Jes M. Holdts opslagsværk *Gårde og Slægter i Løjt Sogn*. Siden har det været til gavn for mange slægts- og lokalhistorikere, men mange har savnet et navneregister. Det har Uwe From rådet bod på med en detaljeret indholdsfortegnelse med gårdnavne og et alfabetisk register over bogens mange navne med henvisninger til gårde og side-tal. Erik Skifter Andersen har placeret de enkelte gårde på kort. Karl Lildholdt har kontrolleret og redigeret. Registret er trykt i et begrænset oplag og kan afhentes gratis på kontoret. Det blev udgivet med tilskud fra Anders Hansen Schmidts Legat til fremme af slægtshistorisk forskning i det tidligere Hertugdømme Slesvig.

Sønderjyske Årbøger

Årgang 2021 indeholder seks historiefaglige artikler og én erindringsartikel. Arkæolog Henning Nielsen har undersøgt tre indsøer i det østlige Sønderjylland. De blev inddæmmet i 1500-tallet, hvilket omdannede de små fjorde til ferskvandssøer, hvor kongens og amtets fiskere drev et omfattede opdræt og fiskeri af ferskvandsfisk. Arkivar ved Museerne i Fredericia, Lisbeth Aagaard Lykke, opruller historien om Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn. Hun ser på, hvordan foreningen blev til i 1889, og hvilket arbejde den udførte for at støtte danskheden i Sønderjylland. Akademisk medarbejder Steffen Lind Christensen skildrer, hvordan dansksindede soldater i 1. verdenskrig opfattede deres tyske krigspligt, og på hvilke måder de kunne forlige den med deres eget nationale tilhørsforhold. Tre af årbogens artikler har relation til hundredåret for Genforeningen. Museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen har analyseret sangens betydning ved de mange fester og møder i Sønderjylland 1919-20. Undersøgelsen baserer sig på de talrige sanghæfter, der er bevaret. I artiklen *Nordslesvig Klædt i Rødt og Hvidt* ser ph.d.-stipendiat Katrine Crone nærmere på de danske sønderjyders brug af Dannebrog i forbindelse med afstemningen i første zone og ved genforeningsfesten. Sognepræst Sten Haarløv undersøger den betydning, som den første danske biskop i Haderslev Stift, Valdemar Amundsen, fik for Folkekir-

kens indtog i Sønderjylland. Ammundsen lagde vægt på, at kirken skulle være bredt favnende og rumme alle uanset nationalt sindelag. Årbogen rummer desuden en erindringsartikel ved Jens Andresen. Her fortæller han om sin danske opvækst i Sydslesvig. Siden har han gennem næsten 50 år boet ved Løgumkloster og haft mange tillidsposter i amts- og regionsråd og i Grænseforeningen, hvor han var formand 2016-20.

Sønderjysk månedsskrift

Månedsskriftet udkom som sædvanligt i otte numre. Det tredje nummer var et temahæfte om monumenter, hvor der kunne læses om fem mindre kendte mindesmærker i Sønderjylland, blandt andet mindsten for drukneulykken på Brede Å i 1912, for de faldne i 1. verdenskrig fra Løgumkloster og for Christen M. Brodersen, der faldt i 2. verdenskrig på Østfronten som officer i Frikorps Danmark. De øvrige numre bragte blandt andet artikler om jernbanesabotage i Tinglev, "kvinden bag genforeningen" Helene Hanssen, Frederik VII's sidste besøg i Sønderborg, greve Conrad Georg Reventlows ophold på De Vestindiske Øer og en sukkerklemme fra Døstrup.

Forhenværende redaktør Poul-Erik Thomsen har gennem hele året bidraget med sit syn på aktuelle begivenheder nord og syd for grænsen i *Grænselandskronikken*. I 2021 har han blandt andet set på kommunalvalget i Danmark, digitaliseringen af avisen *Der Nordschleswiger* og forbundsdaysvalget i Tyskland.

I *Bognyt* bragte månedsskriftet omtaler af de mange bogudgivelser med relation til Sønderjylland, blandt andet Hans Boll-Johansens *Sønderjyder i krig*, Hans Christian Davidsens *Forelsket i Flensborg* og Lis Mikselsens *Kampen om sproget*.

Frem til juli fungerede René Rasmussen som ansvarshavende redaktør. Han er forsat i redaktionen, efter at Lisette Juhl Hansen vendte tilbage efter barsel. Redaktionen tæller desuden Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen.

På styrelsesmødet i november blev der nedsat en arbejdsgruppe, der skal foretage en modernisering af månedsskriftets layout i forbindelse med 100-års jubilæet i 2024. Gruppen består af Lisette Juhl Hansen, René Rasmussen, Henrik Posselt og grafiker Mai Halberg fra Haderslev. Som optakt til jubilæet i 2024 arbejdes der også på en digitalisering og tilgængeliggørelse af tidligere numre af *Sønderjysk Månedsskrift*.

Sønderjysk Månedsskrift modtog distributionstilskud fra Slots- og Kulturstyrelsens Bladpulje og støtte fra Traugott Møller Fonden, Al-

ving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, og Gunder og Mattes M. Nissens Fond.

Egnsvandring

Udflugtsprogrammet blev atter et forhindringsløb med corona-pandemien. Tredagesturen til hansebyerne Wismar og Rostock i 2019 forsøgte vi at gentage i 2020, hvor datoen måtte flyttes to gange, indtil det blev nødvendigt at skubbe turen til 2021. Her lykkedes det langt om længe at gennemføre turen med 45 deltagere i dagene 17. til 19. september.

Den 27. august 2021 var 45 deltagere på en endagstur for at opleve Ejdersted, engang en af de økonomisk førende og tættest befolkede egne i hertugdømmet Slesvig. Udflugten var oprindeligt programsat i august 2020, men også den blev flyttet på grund af coronaen. Om formiddagen besøgte vi Tønning, hvis slot og fæstningsværker i 1600-årene spillede en afgørende rolle i kampene mellem den danske konge og den gottorpske hertug. Vi var på byvandring og så kirken og det mægtige pakhus fra 1700-årenes Ejderkanal. Efter en god middag gik turen ud i det flade landskab med diger og kanaler og de specielle gårde, haubarger, der som pyramider hæver sig i det flade marskland og endnu vidner om tidligere tiders rige storbønder og deres vidtgående selvstyre. Vi besøgte Ejdersteds anden gamle hovedby, Garding, og dens mægtige kirke og sluttede af på herregården Hoyerswort med tilhørende haubarg. Her blev den lækre Torte ledsaget af foredrag om bygherren, den mægtige staller Casper Hoyer og hans slægt. Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen tog sig som vanligt af turledelse og guidning, godt hjulpet af Mogens Asmund.

Møder og arrangementer

Grundet corona-epidemien kunne årsmødet først holdes lørdag den 4. september på Højer Design Efterskole. Cirka 45 medlemmer deltog og fik tillige en fortælling om efterskolen ved forstander Kirsten B. Hansen, en guidet byvandring i Højer ved Anne Marie Ludvigsen og et spændende foredrag af museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen om sønderjysk søfarts historie. Kredsene fik også gennemført deres generalforsamlinger. I Haderslev trådte Kirsten Fynbo og Ellen Jensen, begge Skodborg, ud af kredsbestyrelsen efter mange års medlemskab. Som nyt medlem valgtes Carl Holst. I Aabenraa tvang helbredshen-syn Helge Søgaard til at træde tilbage som kredsformand. Helge greb faklen efter afdøde Erling Madsen og fornyede samarbejdet i kreds-

bestyrelsen, så den på sikker grund kan videreføre arbejdet med Jan Wittrup som ny formand. I Sydslesvig blev Jørgen Kühl på ny medlem af kredsbestyrelsen.

Der blev efter næsten 30 års indsats taget afsked med Kirsten Fynbo, Skodborg, der her får overrakt en buket af Gunnar Fink på vegne af Haderslevkredsen. Foto: Henriette Holsteen Jessen.

Medlemmernes lyst til atter at deltage i vore arrangementer trådte stærkt frem i forbindelse med Haderslevkredsens møde på Skamlingsbanken den 16. juni. Her holdt Carsten Porskrog Rasmussen foredrag om de kongerigske enklaver, Gunnar Krag fortalte om de otte sogne og Nis Jørgen Steffensen om Skamlingsbanken. De 100 pladser var hurtigt revet væk, og 50 var på venteliste. Også Aabenraakredsens foredragsaften på Folkehjem den 15. juni, hvor Henrik Becker-Christensen fortalte om sin tid som diplomat i grænselandet, blev overtegnet og måtte gentages. Til de to arrangementers succes bidrog givetvis, at de gennemførtes i samarbejde med relevante lokal- og byhistoriske foreninger.

Kredsens arbejde har i det store og hele fulgt det kendte spor med foredrag og udflugter, men aktiviteten blev hæmmet af corona-nedlukningerne i foråret og sidst på året. Ud over Aabenraa præsenterede Henrik Becker-Christensen sin erindringsbog i Haderslev, Sønderborg og Flensborg kredse, sidstnævnte i samarbejde med Dansk Centralbibliotek i Flensborg.

I Haderslev kreds fortalte Lars N. Henningsen om kampen om de faldnes minde, og Poul-Erik Thomsen holdt foredrag om den delte by Tinglev. I Tønder kreds berettede Jens-Christian Hansen om Kz-lejren i Svesing, og i Aabenraa kreds kom Jan Wittrup med et debatindlæg om Aabenraas gottorpske fortid. Sydslesvig kreds besøgte Danevirke Museum med foredrag ved Lars Erik Bethge om volden som verdenskulturarv og planerne for et nyt museum. Sønderborg kreds besøgte kirken i Augustenborg og det tyske museum i Sønderborg, Aabenraa kreds gik på byvandring i gottorpernes fodspor, og Haderslev kreds gik under jorden i koldkrigsbunkeren under Haderslev Katedralskole.

Ny strategi

Styrelsen vedtog efter oplæg fra den nedsatte strategigruppe og grundige diskussioner en handlingsplan, som skal føre foreningen ind i de næste 100 år. Planen fokuserer på fem felter:

Identitet og status: Der skal udarbejdes et slogan for foreningen med involvering af medlemmerne. Det skal appellere til mennesker uden for det traditionelle segment. Det skal fremhæve det særligt sønderjyske på en anden måde end andre foreningers slogans. Om muligt også kompensere for, at foreningens navn med ordet "samfund" virker fremmed for nutiden.

Medlemsrekruttering: Målgruppen skal fortrinsvis være 45+ generationerne, og der skal sættes på de kanaler, som de benytter, herunder

sociale medier. Der bør dog gøres en særlig indsats over for historiestuderende og lærerstuderende. Lokalhistorikere skal vedvarende være en vigtig kontakthoved for Historisk Samfund. Hvor fællesmøderne fungerer fint, bør de videreføres, ellers må kontakten søges fornyet, for eksempel ved at tilbyde kurser i årbogsredaktion, sociale medier og lignende. En fortsat deltagelse i Historiske Dage er vigtig, især i relation til gamle og nye medlemmer uden for landsdelen.

Organisation: Næstformanden (eller en anden i styrelsen) skal have samarbejdet med og mellem kredsene som særligt arbejdsområde. Det er oplagt med fælles møder mellem kredsens bestyrelser. Sekretær/kontorlederfunktionen har central betydning for foreningen. Optimalt sker det ved frivillig arbejdskraft som nu, men om nødvendigt kan hel- eller delvis honorering ydes for at få den rette person. Initiativerne for at forenkle og IT-understøtte drift og kommunikation skal fortsættes.

Udgivelser: Der blev nedsat en arbejdsgruppe til modernisering af månedsskriftets layout. Digitalisering af månedsskriftet er næste skridt. Skriftudvalget omdøbes til bogudvalget. Der skal fremover være mulighed for udgivelse af populære bøger uden om den videnskabelige skriftrække med fagfællebedømmelse. Der indgås samarbejde med Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek om udgivelser. Der skal ofres mere på bøgernes grafiske udformning.

Kommunikation og bogsalg: Det påbegyndte arbejde med fornyelse af hjemmesiden skal fortsættes.

I tilknytning til handlingsplanen blev der udarbejdet et idékatalog, som blandt andet indeholdt foredragsrækker med efterfølgende publikation af antologier.

Tak og udblik

Historisk Samfund for Sønderjylland skylder som de foregående år Museum Sønderjyllands Mediearkiv en stor tak for assistance til vort sekretariat. Den falder desværre bort, når Mediearkivet flytter ud til det nye bevaringscenter i Rødekro til sommer, hvilket ikke kan undgå at påvirke vort serviceniveau i forkert retning. Vore mange frivillige har igen lagt et stort arbejde i foreningens daglige drift, salg og kommunikation – Mogens Asmund, Finn Bach, Maria Erbs, Arne F. Jørgensen, Randi Nielsen, Poul Müller Olsen, Kristian Pallesen, Mette Pilgaard, Henrik Posselt og Dorrit Aarøe.

Selv om vi er en historisk forening, vil vi helst glemme de aflysninger, som coronaen atter forårsagede i 2021, og se fremad. Der var 1.995 med-

lemmer ved årsskiftet. Selv om adskillige var i restance, står vi ikke desto mindre medlemsmæssigt godt rustet til fremtiden. I 2022 vil vi først og fremmest markere vor hundredårige historie i forbindelse med vort jubilæum i december 2022. Det nedsatte jubilæumsudvalg har lagt en plan, som omfatter udgivelsen af en kompakt Sønderjyllandshistorie med Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Schultz Hansen som forfattere. Bogen vil blive sendt gratis til alle medlemmer. Derudover bliver der en stor jubilæumsfest den 12. november 2022 på Folkehjem i Aabenraa med foredrag ved Carsten Porskrog Rasmussen om Sønderjylland 1922-2022 og ved Simon Faber om Sønderjyllands fremtid, mens Hans Schultz Hansen vil fortælle om foreningens historie. Der bliver kaffebord, festmiddag og musikalsk underholdning. Invitation bliver udsendt senere på året. Derudover vil der blive udgivet en foreningshistorie i begyndelsen af december, udarbejdet af Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen. I slutningen af året iværksættes endelig en foredragsrække om Sønderjylland gennem 100 år. Der er allerede truffet aftaler med foredragsholdere om følgende emner: Sønderjyllands forandring, dansk og tysk gennem 100 år, fra foreningsgymnastik til sønderjysk elitesport, sønderjyske medier, sønderjysk partipolitik og -politikere, sønderjysk humor, det grænseoverskridende samarbejde, sønderjyske kvinder og sønderjysk sang. Foredragene afvikles i samarbejde med vore fem kredse. To foredrag holdes i november-december 2022, resten i 2023 frem til årsmødet i april måned, der skal være et festligt slutpunkt på jubilæumshalvåret. Styrelsen ser frem til at se så mange medlemmer som muligt ved disse lejligheder.

Formandens beretning blev enstemmig godkendt af forsamlingen. Det samme gjorde kassererens beretning, der viste et overskud på 150.390 kr. Kontingentet for 2023 blev uændret fastsat til 325 kr. (225 kr. alene med årbogen). Der var ikke indkommet forslag til generalforsamlingen. Henrik Skov Kristensen, Carsten Porskrog Rasmussen og Henrik Posselt blev genvalgt til styrelsen. Olaf Krag og Jørn Andersen genvalgtes som revisorer. Under punktet eventuelt redegjorde Mikkell Leth Jespersen for arbejdet med at finde et slogan for foreningen, mens formanden takkede Lars N. Henningsen, der trådte tilbage som næstformand efter mere end 17 år på posten. Bestyrelsen konstituerede sig med undertegnede som formand, Mikkell Leth Jespersen som ny næstformand, Arne Fredsted Jørgensen som kasserer og Mogens Asmund som sekretær. Årsmødet sluttede med, at forstander Carina Nilsson fortalte om den nye Gram Højskole.

Hans Schultz Hansen

Historisk Samfunds kredsaktiviteter

Corona-restriktionerne satte også i 2021 en dæmper på de fem kredsers aktiviteter, men det lykkedes at afholde nedenstående arrangementer:

Aktivitet	Dato
Aabenraa kreds	
Foredrag ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet (Medarrangør: Aabenraa Byhistoriske Forening)	15/6
Generalforsamling og debatindlæg ved Jan Wittrup: gottorperne og "den skæve firkant" i 1920	17/6 do
Foredrag ved Poul-Erik Thomsen: Tinglev - den delte by	2/9
Foredrag ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet	16/9
Foredrag på Folkehjem om sønderjysk søfart (Medarrangør: Aabenraa Byhistoriske Forening)	28/10
Byvandring i gottorpernes fodspor, 1544-1658	1/11
Byvandring i gottorpernes fodspor, 1544-1658	8/11
Haderslev kreds	
Generalforsamling på Skamlingsbanken og foredrag om de kongerigske enklaver ved Carsten Porskrog Rasmussen og foredrag ved Gunnar Krag om de otte sogne (Medarrangører begge: Lokalhistoriske foreninger i Hejls og Christiansfeld)	16/6 do do
Foredrag i Haderslev ved Poul-Erik Thomsen: Tinglev - den delte by (Medarrangør: Det tyske mindretal i Haderslev)	do 12/8
Foredrag i Tørring ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet (Medarrangør: Foreningen Norden)	20/9
Rundvisning i koldkrigsbunkeren under Haderslev Katedralskole	26/10
Foredrag i Gram ved Lars N. Henningsen: Kampen om de faldnes minde (Medarrangør: Gram Menighedsråd)	10/11
Sønderborg kreds	
Generalforsamling og besøg på det tyske mindretals museum i Sønderborg	25/8 do
Foredrag ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet	7/10
Besøg i kirken i Augustenborg	18/11
Sydslesvig kreds	
Foredrag ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet (Medarrangør: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)	19/10
Generalforsamling på Danevirke Museum og foredrag ved Lars Erik Bethge: volden som kulturarv og nye museumsplaner	8/12 do
Tønder kreds	
Generalforsamling og foredrag ved Jens-Christian Hansen: Kz-lejren i Svesing	5/10 do

Dorrit Andersen foran Rigsarkivet Odense. Foto: Fyns Presse Foto.

Dorrit Andersen

16. august 1945 - 22. februar 2022

Den 22. februar 2022 døde Dorrit Andersen, medlem af Historisk Samfunds styrelse og medredaktør af *Sønderjyske Årbøger* gennem knap 12 år. Dorrit var født i Ålborg og blev cand.mag. i historie og latin fra Århus Universitet i 1969. I studietiden var hun studentermedarbejder ved Erhvervsarkivet i Århus, og efter nogle måneder ved Landsarkivet i Viborg fortsatte hun fra 1. juli 1970 som arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa. Herfra gik arkivkarrieren i 1978 videre til Rigsarkivet, hvor hun blev sekretariatsleder 1981-85 i Vagn Dybdahls tid som rigsarkivar. I 1985 flyttede hun til Landsarkivet i Odense, hvor hun var landsarkivar frem til 2002, da strukturændringer i Statens Arkiver medførte en tvungen pensionering. Årene som pensionist tilbragte hun først i Odense og til sidst i Støvring nær sit elskede feriehus i Skørping.

Gennem årene beklædte Dorrit Andersen en lang række historiske tillidshverv, således i Dansk Historisk Fællesforening, Jysk Selskab for Historie, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv og Historisk Samfund for Fyns amt med videre.

I Aabenraatiden blev hun indfanget af Historisk Samfund for Sønderjylland, og i 1976-77 var hun forskningsstipendiat ved Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Årene i Aabenraa og Flensborg blev styrende for hendes forskningsindsats. Arbejderbevægelsen og sønderjysk historie var hendes særlige områder. I styrelsen var hun medlem 1972-78 og 1981-87, og i de samme år udfyldte hun en vigtig plads i redaktionen af *Sønderjyske Årbøger*. Her skrev hun blandt andet artikler om rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-20 (1972), om socialdemokratiet i 1919 (1974), om præsident Bruno Topff og republikken Als (1985), om redaktører ved Flensborg Avis (1973 og 1977), om højskolen på Ågård (1983) og om sønderjysk arbejderbevægelses udvikling 1878-90 (1989). Det blev også til anmeldelser i årbogen og i 1976 artikler til og redaktion af bogen *Sønderjyske historikere efter 1864*. Dertil kom bidrag til en bog om *Sønderjyllands Højspændingsværk* (1972) og artikler om SPD's nordslesvigspolitik (*Historie* 1979), arbejderlederen Chr. Mathiesen (*Festskrift til Johan Hvidtfeldt* 1978) og arbejderbevægelsen i Flensborg 1868-68 (*Flensburg 700 Jahre Stadt*, 1984).

Fra først til sidst var Dorrit en kritisk og seriøs historiker, og hun fulgte til det sidste med i udviklingen syd for Kongeåen.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Bestyrelse:

Formand: Forskningsleder, dr. phil. **Hans Schultz Hansen**, Østergade 14, 6392 Bolderslev, 2240 4023, hsh@sa.dk

Næstformand: Afdelingsleder i Historie Haderslev, ph.d., **Mikkel Leth Jespersen**, Bygmarken 4, 6360 Tinglev, 4031 1617, milj@haderslev.dk

Kasserer: Tidl. områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**, Mågen 53, 6270 Tønder, 7372 4417, ilaj5352@gmail.com

Sekretær: Tidl. stabsdirektør **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, 4036 0938, moas@post.tele.dk

Øvrigt forretningsudvalg:

Journalist **Finn Bach**, Flensborgvej 26, 2.th., 6200 Aabenraa, 4068 2098, finn.bach@hotmail.com

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**, Dansk Centralbibliotek, Flensborg, Postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 8697 190, mrn@dcbib.dk

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 24 22 43 60, ljh@msj.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38, 6310 Broager, 6151 4788, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa, 3029 5674, langlokke@bbsyd.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, 5121 3968, elsemariedamjensen@gmail.com

Tidl. arkiv- og forskningschef, dr. phil. **Lars N. Henningsen**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 7462 7617, larsnhenningsen@gmail.com
Museumsdirektør, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, 7172 5530, adjo@msj.dk

Tidl. overinspektør, dr. phil. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, 2250 6907, ulsemyre@gmail.com

Museumsinspektør **Anne Marie Ludvigsen**, Margrethevej 1,
6280 Højer, 5090 7056, rieludvigsen1@gmail.com
Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland,
Arkæologi, Dalgade 7, 6100 Haderslev, 2339 1804, lema@msj.dk.
Arkæolog **Mette Pilgaard**, Katrinebjergvej 61, 2. th., 8200 Århus N,
8610 1753, bjoernsen12@gmail.com
Enhedsleder, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen**,
Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 6537 0851, cpr@msj.dk
Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36,
6270 Tønder, 6146 7006, rera@msj.dk

Historisk Samfunds sekretariat, ekspedition og bogbutik:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
7462 4683, hssdj@hssdj.dk, www.hssdj.dk
Åbningstid: Tirsdag og torsdag kl. 10-12

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger:

Museumsinspektør **Mads Mikkel Tørsleff**, Museum Oldemorstoft,
Bovvej 2, 6330 Padborg, 7376 6437, mmtoe@aabenraa.dk

Sønderjysk Månedsskrift:

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands
Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 24 22 43 60, ljh@msj.dk

Skriftrækken:

Tidl. overinspektør, dr.phil. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24,
6400 Sønderborg, 2250 6907, ulsemyre@gmail.com

Kredsbestyrelser:

Aabenraa kreds:

Kredsformand **Jan Wittrup**, Søndergade 9B, 6200 Aabenraa, 2087 7616,
janwittrup@hotmail.com

Kasserer **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa,
lonejanfelt@gmail.com

Næstformand **Peter Rastrup**, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa,
peter@rastrup.net

Iver H. Ottosen, Runesvinget 39, 6330 Padborg, iverho@mail.dk

Tove Nørgård Jensen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa,
tovenoergaard@yahoo.com

Bernd Larsen, Nørrehaven 23, 6230 Tinglev, bernd.larsen@mail.dk

H.C. Jørgensen, Gammeltoft 6, Holbøl, 6340 Kruså,
hcjurgensen@gmail.com

Christian Henriksen, Gl. Kongevej 3, 6200 Aabenraa,
chr.henriksen@webspeed.dk

Haderslev kreds:

Kredsformand **Sven-Erik Ravn**, Hjartbro Byvej 11, 6541 Bevtøft,
7451 4648, svenarikravn@gmail.com

Kasserer **Gunnar Fink**, Hoptrup Hovedgade 131, 6100 Haderslev,
gunnar.fink@mail.dk

Carl Holst, Nordhaven 5, 6630 Rødding, loneogcarlholst@gmail.com

Kirstine Lauridsen, Mojbølvej 14, Øster Lindet, 6630 Rødding,
kirstinelauridsen@bbsyd.dk

Sydslesvig kreds:

Kredsformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,
0049 463 9782 402, lac@lacour-skovlund.de

Næstformand **Henry Bohm**, Stiegacker 3, D-25821 Bredstedt,
henry_bohm@skoleforeningen.de

Kasserer **Sybilla Nitsch**, Breslauer Str. 11, D-25813 Husum,
sybillanitsch@hotmail.com

Jørgen Kühl, Am Hang 5, D-24857 Fahrndorf, joergen.kuehl@gmail.com

Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Postboks 528, 6330 Padborg, mrn@dcbib.dk

Klaus Tolstrup Petersen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Postboks 528, 6330 Padborg, ktp@dcbib.dk

Sønderborg kreds:

Kredsformand **Christian Bo Bojesen**, Havbo 2, 6470 Sydals, 7441 5974,
havbo2@outlook.dk

Sekretær **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager,
maibro58@gmail.com

Hans Stengaard Jessen, Egernvej 1, 6400 Sønderborg,
stengaardjessen@mail.tele.dk

Anders Orris, Sønder Havnegade 10 st. th., 6400 Sønderborg,
beosystem@hush.com

Aya Thygesen, Helgolandsgade 21, 1. th., 6400 Sønderborg,
ayajulie@live.dk

Tønder kreds:

Kredsformand: **Jens Møller**, Allegade 13, 6240 Løgumkloster,
tlf. 3023 3590, jensmoller13@gmail.com

Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,
nielsbock@mail.dk

Jørn Otto Dahlmann, Elmevej 16, 6780 Skærbæk,
j.o.dahlmann@outlook.com

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, lautrupjens@gmail.com

Erik Sørensen, Leosalle 37, 6270 Tønder, leneoge@gmail.com

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

RESULTATOPGØRELSE

	Regnskab 2021 kr.	Regnskab 2020 kr.
FORENINGSVIRKSOMHED		
<u>INDTÆGTER</u>		
Foreningskontingent og abonnement	510.531	522.680
Tilskud	266.771	224.888
Andre indtægter	131.940	8.664
	<u>909.242</u>	<u>756.232</u>
<u>UDGIFTER</u>		
Sønderjyske Årbøger	-135.933	-149.264
Sønderjysk Månedsskrift	-411.469	-419.079
Medlemsaktiviteter	-157.459	-34.681
	<u>-704.861</u>	<u>-603.024</u>
<u>RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED</u>	<u>204.381</u>	<u>153.208</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter, salg og tilskud til udgivelser *	1.789.844	649.811
Omkostninger vedr. skrifter *	-1.563.635	-330.833
Lagerregulering	13.752	-6.942
<u>RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED</u>	<u>239.961</u>	<u>312.036</u>
DÆKNINGSBIDRAG	444.342	465.244
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-224.060	-273.171
RESULTAT FØR RENTER	220.282	192.073
Renteindtægter og udbytte	45.508	44.519
Kursændringer, værdipapirer	-115.400	18.050
<u>ÅRETS RESULTAT</u>	<u>150.390</u>	<u>254.642</u>
Årets resultat fordeles med:		
Hensættelse til markering af 100-års jubilæum 2022/2023		150.000
Overførsel til fri egenkapital		390

*) Udgivelsen af Sønderjysk Søfart i 2021 udgør heraf: Indtægter fra fondstilskud med 1.005 tkr. og opløsning af hensættelse (foreningens egenbetaling) 500 tkr., i alt 1.505 tkr. Omkostninger til trykning, forfatterhonorarer, frikøb m.v., i alt 1.479 tkr.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

BALANCE

	31.12.2021	31.12.2020
	kr.	tkr.
<u>AKTIVER</u>		
Beholdning af skrifter	27.580	14
Debitorer	148.948	183
Tilgodehavende moms	0	0
Periodeafgrænsningsposter	0	1.062
Investeringsbeviser	2.043.675	2.159
Likvide beholdninger	1.368.718	1.326
AKTIVER I ALT	3.588.921	4.744
<u>PASSIVER</u>		
Ikke disponerede midler	2.280.088	
Årets resultat	390	2.280
Hensættelser:		
IT-investeringer og rationaliseringer	100.000	
Kommende års udgifter:		
100 års Jubilæumsskrift	350.000	
NY: Markering 100-års jubilæum		
2022 og 2023	150.000	950
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	2.880.478	3.230
Forudfaktureret kontingent	509.680	506
Skyldige omkostninger og periodeafgrænsning, i alt	79.789	904
Mellemregning med kredse	77.264	73
Skyldig moms m.v.	41.710	30
KORTFRISTET GÆLD	708.443	1.514
PASSIVER I ALT	3.588.921	4.744

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den interne revisor, Jørn Andersen.

Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger, og er underskrevet af begge revisorer i marts 2022.

Regnskabet er underskrevet af bestyrelsen i marts 2022, samt godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 23. april 2022 i Gram.